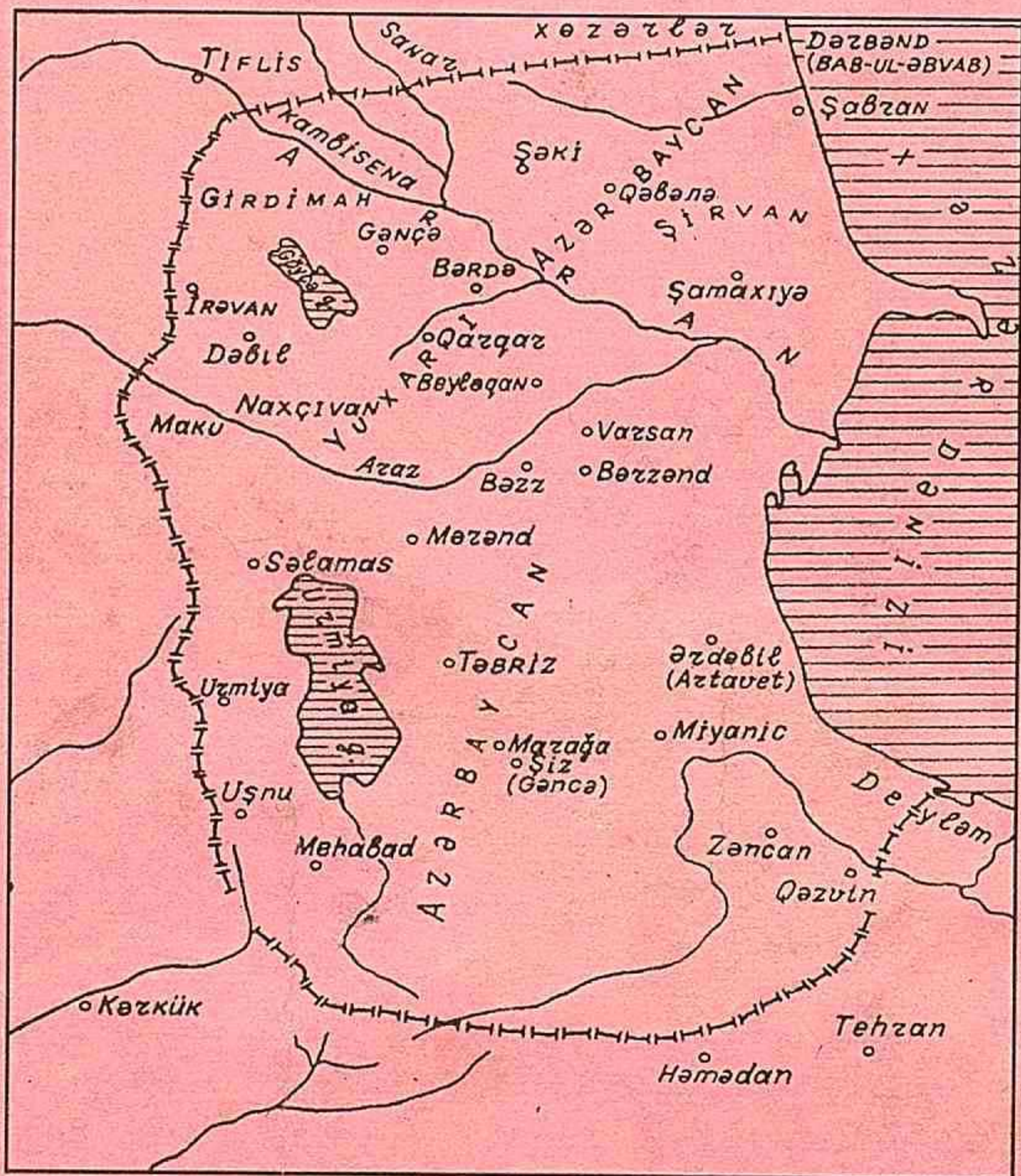

НИЗАМИ МƏММƏДОВ

ЕРМƏНИ ТƏЧАВУЗУ ВƏ ТАРИХИ НƏГИГƏТЛƏР

НИЗАМИ МЭММЭДОВ

63.3/2A

M-52

07205

ЕРМЭНИ ТЭЧАВУЗУ ВЭ ТАРИХИ НЭГИГЭТЛЭР

М. С. Ордубади адина

Нахтылан Республикасы

КИТАБХАНАСЫ

«ШУША» НЭШРИЈАТЫ
БАКЫ — 2000

М 014 (041) 2000

Бу китаб ватəним Ағдərə рəјонун Нарычлар кəндиндə дунјаја кəлиб, он иллэр боју Нарычларда јашајан вə бу торпагда ујујан улу нənələримизин, бабаларымызын мугəддəс руһларына бағышланылыр.

Елми редактору: МУСА ГУЛУЗАДƏ

— тарих елмлəri доктору дос.

Низами Мəммədов. ЕРМƏНИ ТƏЧАВУЗУ ВƏ ТАРИХИ ҺƏГИГƏТЛƏР. Бакы: «Шуша» нəшријаты, 2000. — 80 сəһ.

М

051 (Л—041)
051—014 (041) 2000

Сифаришлə.

© «Шуша» нəшријаты, 2000.

КИРИШ

Һәр бир инсан миллијјәтиндән, чинсиндән, ичтимаи мәншәјиндән, вәзифәсиндән, сијаси мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг милләтә хидмәт миссијасында өз вәзифәсини јеринә јетирмәлидир. Бунун үчүн инсанда эн башлычасы вәтәнпәрвәрлик ешги илә јанашы интеллектуал сәвијјә дә јетәрли олмалыдыр.

Мүлаһизәләримизи лаконик ифадә етсәк, зијалы, вәтәндаш вә милләт атрибутдур. Бу аксиома заман-заман өз актуаллығыны сахлајыр.

Мә'лумдур ки, 1988-чи илдән бәри Азәрбајчан халгы азадлыг јолунда фачиәләрә, мәшәггәтләрә дүчар олуб, Бу просесин илк илләриндә мәни бир нечә тәләјүклү мәсәләләр нараһат едир вә чидди дүшүндүрүрдү. Дүшүнчәләримин маһијјәти милләтә хидмәт вә вәтәнимизи, халгымызы бу лабиринт ситуасијадан чыхартмаг да чыхыш јолларыны арашдырмаг олмушдур.

Шүбһәсиз, бу дәрин (дүшүнчәләримин предмети Ермәнистанын Азәрбајчана һәрби тәчавүзү илә бағлы ишғал олунмуш торпагларымызын азад олунмасыдыр.

Мән дә өз нөвбәмдә бир зијалы кими милләтә хидмәт миссијасыны рәһбәр тутараг ики истигамәтдә фәалијјәт көстәрирәм: елми-ичтимаи вә нәзәри аспектдән (мән бу барәдә тәфсилаты илә бу јахынларда Азәрбајчан радиосунун «Чеврә» верилишиндә ачыглама вермишәм).

Мән һәлә 1988-чи ил Дағлыг Гарабағ һадисәләринин илк вахтларында ачыг ашкар ермәниләрлә үзбәүз һагг-әдаләти мүдафиә етмиш, онлары инсанлыга чағырмышам. Ејни заманда Ханкәндиңә кәлмиш Москванын сабиг рәсми мәтбуаты олан «Правда» гәзетинин мүхбиринин јанында ермәни вә азәрбајчанлы тәләбәләринин көрүшүндә Гарабағ мәсәләсиндә әсил һәгигәти дәлил вә субутларла онларын нәзәринә чатдырмышам. Бу һадисәләр Ханкәндиңдә јерләшән Педагожи Институтда баш вермишдир.

Бу чалышмаларымы ардычыллыгла сонракы илләрдә дә чидд-чәһдлә јеринә јетирмишәм.

Бүтүн бунларла јанашы билик вә бачарығымдан истифадә едәрәк сә'ј көстәрмишәм ки, республиканын елми-мәфкурәви һәјатында Гарабағ мәсәләси диггәт мәркәзиндә олсун.

1997-чи ил 30 мај тарихиндә кечирилән «Азәрбајчанда кечид дөврү вә сијаси елмләр проблеми» адлы елми-нәзәри конфрансында чыхыш едәрәк Гарабағ мұнағишәсинә мұнасибәтими бу шәкилдә билдирмишәм ки, Ермәнистанын Азәрбајчана тәчавүз фактыны елми шәкилдә фундаментал әсасландырмағ вә торпағларымызын ишғалы проблеминин һәрби-сијаси һәллинин елми консепсијасы һазырланмалыдыр. (Гәрб Университети «Азәрбајчанда кечид дөврү вә сијаси елмләр проблеми» елми-нәзәри конфрансын тезисләри. Бакы—1997, сәһ. 32—34).

Азәрбајчан Республикасы Кәнчләр Тәшкилатларынын Милли Шурасынын 1998-чи ил февралын 26-да кечирилән Ермәнистан—Азәрбајчан мұнағишәсинин 10 иллији вә Хочалы сојғырымынын 6-чы илдөнүмү әлағәдар олан елми-јығынчагда «Гарабағ мұнағишәси вә ермәни диаспорасы» адлы мә'рузәм марагла гаршыланмыш вә мүсбәт рә'јләр сөјләнмишдир.]

Азәрбајчан Республикасы Кәнчләр вә Идман назирлији вә Кәнчләр тәшкилатларынын Милли Шурасынын кечирдији «Азәрбајчанын дөвләт гуручулуғунда кәнчләрдин ролу» елми-практик конфрансында «Кәнчлик вә мүстәгил дөвләт гуручулуғу» елми тезисиндә Азәрбајчанда милли мәсәләнин инчәлијини нәзәрә аларағ, әләлхүсус ермәни-азәрбајман мұнағишәсинин һәлли механизминдә кәнчләрдин политолог кими јерини вә әһәмијјәтини хүсуси вурғуламышам.

Азәрбајчан Елмләр Академијасы илә Гәрб Университетинин биркә кечирдији дүнја миғјаслы «Милли өзүнүдәркетмә» бејнәлхалғ елми коллоквиумда (21—24 апрел (1999) Азәрбајчан Республикасы Президенти јанында Дөвләт Идарәчилик Академијасынын хәтти илә «Гарабағ мұнағишәси вә милли өзүнүдәркетмә проблеми» мөвзусунда чыхыш етмишәм. АБШ, Бөјүк Британија, Алманија, Израилдән, Азәрбајчанын көркәмли елм хадимләринин, дөвләт апаратынын нүмајәндәләринин иштирак етдији бу бејнәлхалғ тәдбир сијаси вә елми аспектдән бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мән бурада милли өзүнүдәркетмә ме'јарындан Гарабағ мұнағишәсинә тарихи, вәтәнпәрвәрлик, политоложи, мә'нәви-әхлағи аспектдән јанашарағ сә'ј көстәрмишәм ки, Гәрб елми ичтимаијјә-

тиндә объектив тәсәввүр јарансын. (Милли өзүнүдәркет-мә Бејнәлхалг елми коллоквиумун тезисләри, Бақы—1999, сәһ. 259—260).

«Ермәни тәчавүзү вә тарихи һәгигәтләр» адлы китабым тарихи-елми арашдырмалардыр.

Бу китаб ермәни идеологларынын «үч дәннз—Гара, Аралыг вә Хәзәр дәннзләри арасындакы әфсанәви «Бөјүк Ермәнистан вәһид програмынын үзви вәһдәтдә олан 3 фәалијјәт истигамәтинин сахта, чәфәнк антибәшәри олдуғуну сүбут етмәјә һәср олунуб. Белә ки, бу програмын фәалијјәт истигамәти ашағыдакылардыр:

1. «Бөјүк Ермәнистан»ын «тарихи» консепсија»сыны јаратмаг;

2. Фөвгәлдөвләтләрин бөјүк сијасәт ојунунда ермәни мәсәләси ады алтында маскаланараг тарихән сијаси аләт јолунда чыхыш етмәклә өз ермәни сијасәтини профессионаллыгла јеритмәк;

3. «Бөјүк Ермәнистан» тәчавүзкар идејасынын һәјата кечирилмәсиндә «мәдәни» етносу алтернативсиз тарихин јаддашына ганла һәкк олунмуш некрофлијанын ермәни етник кенетикасынын атрибуту кими шәртләнмәси.

Мүасир кәнчлик өз халгынын тарихини, вәтәнинин тарихи чоғрафијасынын әзәлдән һансы әразијә малик олуб заман-заман мүәјјән әрази иткиләринә мә’руз галараг, мүасир вәзијјәтдә исә өлчүјәкәлмәз милли фәциәләрини унудурса, демәк дүшмән тәрәф өз нијјәтинә чатмышдыр. Одур ки, чалышмышам ки, ермәни мүәллифләринин тарихимизин сахталашдырылмасына гаршы фәктик материаллары, профессионал мүлаһизәләри гојмагла тарихи һәгигәти үзә чыхардым. Ону да гејд етмәји зәрури һесаб едирәм ки, гаршыма мәгсәд гојмамышам ки, нә исә бир кәшф едим. Садәчә олараг милләтин бир әскәри кими мәмләкәтимә гәләмимлә хидмәт едим. Мүәјјән мүддәт тарихи фәктлары вә хүсусән бу саһәни мәнән гат-гат јахшы билән алимләрин мүлаһизәләрини үмумиләшдириб компилјатив бир әсәр јазмышам.

Истифадә олунмуш әдәбијјәтларын дәгигликлә елми апаратыны көстәрмиш, һабелә мүвафиг субјектив мүлаһизәләримә дә билдирмишәм. Јенә дә тәкрар едирәм ки, мәгсәдим тарихи һәгигәтә садиг галараг јенијетмәләр, халгымыз арасында вәтәнпәрвәрлик тәблиғатыны күчләндирмәк, диқәр тәрәфдән исә харици охучу үчүн (тәрчүмә олунмуш вариантда) объектив һәгигәти үзә чыхартмаг олмушдур.

«БӨЈҮК ЕРМӘНИСТАН» ҺАГГЫНДА МИФ

«БӨЈҮК ЕРМӘНИСТАН», ЕРМӘНИЛӘРИН МӘНШӘЈИ ВӘ АНТИБОРИКЕНЛИЈИ

Ермәни дашнак лидерләри үч дәннз — Гара дәннз, Аралыг вә Хәзәр дәннзи арасындакы әфсанәви «Бөјүк Ермәнистан» хулјасыны ермәнисајагы үсулла заман-заман керчәкләшдирмәк мәгсәдилә ваһид програм әса-сында фәалијјәт көстәрирләр.

«Дәннздән-дәннзә Бөјүк Ермәнистан» програмынын контексти үзви вәһдәтдә олан үч фәалијјәт истигамәти илә шәртләнир:

Биринчиси «Бөјүк Ермәнистанын тарихи концепсија»-сыны јаратмаг;

икинчи, фөвгәлдөвләтләрин бөјүк сијасәт ојунунда ермәни мәсәләси ады илә маскаланараг тарихән сијаси аләт ролунда чыхыш етмәклә милләтчи-шовинист сијасәтини профессионаллыгла јеритмәк;

үчүнчү исә «Бөјүк Ермәнистан» тәчавүзкар идејасынын һәјата кечирилмәсиндә «мәдәни» этносун алтернативи олмајан — тарихин јаддашына ганла һәкк олунмуш некрофилијанын¹ ермәни этник кенетикасынын атрибуту кими шәртләнмәси;

Ермәни тарихчиси А. Лалајан Дашнаксүтјун партијасынын мүбаризәсинин мәгсәдини шәрһ едәрәк јазырды: «Азәрбајҗандакы Гарабаг, Нахчыван, Күрчүстандакы Борчалы, Ахыска, Ахалкәләк торпагларыны мәһв етмәк вә Түркијәнин Шәрги Анадолу, лап Аралыг дәннзинәдәк әразисини гопартмагла нәһәнк мүстәгил Ермәнистан јаратмаг». (Бах: История Азербайджана по документам и публикациям. А. Лалаян, «Контрреволюционный «Дашнаксютюн» и империалистическая война 1941—1918 гг. Баку—Елм, 1990, сәһ. 83).

Инди исә ермәни тарихшүнаслыгында «Бөјүк Ермә-

¹ Эзаб-әзијјәтлә, ишкәнчә илә өлдүрмә, мејиди парчалама, доғрама, дағытма; инсана душман мүнәсибәти, ирги вә дини ајры-сечкилик, мұһарибәјә вә гана сусамаға ифрат мејиллик.

нистан» һагда ујдурулмуш сахта, «елми концепсија»сы-
нын тәһлилинә кечәк.

Сон вахтлар Ирәванда чап олунмуш «Арменија в пер-
вој половине XVIII века» хәритәсиндә Азәрбајчанын бү-
түн әразиси, кичик Асијанын үчдә бир һиссәси вә чәнуби
Күрчүстан әразиси дә «Бөјүк Ермәнистан»ын тәркиб һис-
сәси сајылыр. Ејни заманда Бақы шәһәри ермәниләшди-
риләрәк «Бакунакер» кими верилмишдир.

Гаты шовинист ермәни мүәллифләри Ирәван, Москва
вә харичдә нәшр етдирдији китабларда вә сајсыз-һесабы-
сыз мәгаләләрдә Албан дәвләтини Ермәнистанын тәркиб
һиссәси һесабы едирләр, о чүмләдән Ермәнистанын тарихи
чоғрафијасы Гара дәниз, Аралыг дәнизи вә Хәзәрин гәрб
тәрәфини еһтива едән әрази кими тәгдим олунараг дүнја
ичтимаи фикриндә јанлыш тәсәввүр јарадыр. Ејни за-
манда субјектив тарих дүзүб-гошан ермәни мүәллифлә-
ринин фикринчә Гарабағ 600 ил, јәни 387-чи илә
кими «Бөјүк Ермәнистан» дәвләтинин тәркибиндә олмуш,
елә бу дәврдә дә јерли әһали ермәниләшмә просесинә дү-
чар олмушдур.

Јухарыда көстәрилән тарихи сахтакарлыг нүмунәләри
ермәни «алимләринин» чап етдирдији «История Агван»,
«Албания—Алуанк в греко-латинских и древнеармянских
источниках», «Армянский геноцид», «Турки перед истори-
ей» «Нагорны Карабах» вә б. әсәрләрдә өз әксини тап-
мышдыр. (Н. Ахундов «Гарабағ салнамәләри», Бақы, Ја-
зычы, 1989 сәһ. 5).

«Бөјүк Ермәнистан» идејасы нәинки елми әсәрләрдә,
һабелә ермәни кинофилмләриндә, бәдии әсәрләрдә, аби-
дәләрдә, журнал вә гәзет сәһифәләриндә, дәрсликләрдә
усталыгла тәблиғ олунур. Орта мәктәб дәрсликләринә си-
рајәт едән тарихи мубалиғәләрдән бири белә бир чүмлә
илә башланыр: «Сән дашлар өлкәсини, туфанлар дијары-
ны таныјырсанмы? Бу Совет Ермәнистаныдыр. О Хәзәр
дәнизи вә Гара дәниз арасында Гафгаз вә Түркіјә ара-
сында јерләшир». (Ј. А. Јесајан. «Рус-дили», V синиф
үчүн дәрслик, «Лујс» нәшријјаты, Јереван, 1972. сәһ.,
61—62).

Даһа бир мисал. Ермәнистанын Нојамберјан рајонун-
да нәһәнк бир комплекс тикилмиш вә ораны тамаша ет-
мәјә кәләнләр үчүн галхма мәрәсими елә һазырланмыш-
дыр ки, һәр бир сејрчи «Бөјүк Ермәнистан»ын мозаика-
даш дөшәнмиш «тарихи хәритәси» әтрафында мәчбуран
шәрәф дәврәси вурур.

Ону да гејд едәк ки, һәтта Совет һакимијјәти илләриндә ермәни рәһбәр даирәләриндә «Бөјүк Ермәнистан» хәстәлији кениш јајылмышды. Белә ки, сабиг Ермәнистан ССР Назирләр Советинин сәдри Ф. Г. Сәркисјан вахты илә демишдир «Елә вахтлар олмушдур ки, о (јә'ни Ермәнистан), «Бөјүк Ермәнистан» адланмышдыр, о вахт еллизм дөврүндә Ермәнистан дүнјанын ән кениш вә гүдрәтли дөвләтләри сырасына дахил олмушдур. Гәдим заманларда кичик Асијанын вә Загафгазијанын кениш әразиләрини тутмуш олан Ермәнистан санки нәһәнк бир күлчә кими узаныб кедирди. 1812-чи илдә Лору, Гафан, Гарабағ, Ширак, Зәнкәзур кими ермәни торпаглары Русијаја кечмишдир».

Әввәла, бу чәфәнк фикирләр онилликләрдән бәри ермәни милләтинин бејнини зәһәрләјән, тарихин сәһифәләриндә ганлы изләр бурахан, дүнја тарихиндә һеч бир аналокијасы олмајан, бәшәри фәчиә сајылан ермәни садизминин гида мәнбәји олан «Бөјүк Ермәнистан» ганлы нәзәријјәчиләринин һарај-һәширлә тәблиғи тәзә дәст-хәтт олмајыб чағрылмыш бајатыдыр.

Рус тарихчиси В. Л. Величконун (1904) «Гафгаз күрчү шаири вә публисисти И. Чавчавадзенин «Армянские ученые и воюющие каини» әсәриндә (1902), ермәни «фөвгәлнијјәт» сајыгламасы ашағыдакы шәкилдә ифадә олунмушдур.

В. Л. Величко јазмышдыр: «Биз һәлә бәднам Бөјүк Ермәнистан барәдә вә өзүнүн бүтүн гоншуларыны мәдәниләшдирмәк кими дүнја мигјаслы бир миссијаны өз бојнуна көтүрән ермәниләрдән сөз ачан чәфәнк дәрсликләрдән данышмырыг. Һәмин килсә мәктәбләриндә пајтахты Тифлис олмагла аз гала Воронежә гәдәр Бөјүк Ермәнистанын хәритәләри дә интишар етдирилирди». (Бах: В. Л. Величко Кафгаз. Русское дело и междуплеменные вопросы. С-Петербург, 1904. сәһ., 107).

И. Чавчавадзе көстәрмишдир: «Лакин бәла бурасындадыр ки, данышыгларда да, јазыда да анд-аман еләјиб бүтүн дүнјаны инандырмаға чалышырлар ки, куја јаранышдан Гафгаз дағларынын бу тајы аз гала Гара дәнизлә Хәзәр дәнизиндән Дәчлә вә Фәрат чајларынын мәнбәләринә гәдәр Ермәнистан дејилән өлкә (куја Сомхетија јә'ни сомех-һајканлар өлкәси) олмушдур вә һарадаса һансы вратсиләрсә (ермәни дилиндә Күрчү демәкдир) далдаланмышларса, олса-олса беш-он пәјәлик әрази тутмушлар, о да куја ермәниләрин мәрһәмәтиндән. (Бах: И. Ј.

Чавчавадзе. Армянские учение и вопиющие камни. Тифлис, 1902, сәһ., 3—4).

Белә ки, бу «фөвгәлмәсәләнин» мүтәхәссисләри «Бө-
жүк Ермәнистан» консепсијасыны әсасландырмаг наминә
дүзүб-гошдуғу тарихи тәһрифләрә, ермәни халгынын кеч-
мишинин «сонсуз тарихләшдирмәк» ермәниләри јер үзү-
нүн али милләти сајмаг, һәмчинин планетимизин бөжүк
бир һиссәсиндә ермәниләрин әзәлдән һәмишә сакин ол-
масы, ермәни халгынын вә чарлығынын тарихинин ила-
һиләшдирилмәни һеч бир объективлијә әсасланмыр, она
көрә дә бу јалныз «ермәни хәстәлији»нин мәһсулу һесаб
олунмалыдыр.

Һәлә ујдурма Ермәнистан тарихинин шиширтмә вә тә-
рифлә јазылмасынын ана көкү ермәни мәнбәләриндән
нәш'әт едир. Ермәни мүәллифи јазыр ки, «Ермәнистанын
бүтөв мүкәммәл тарихинин јарадылмасына еһтијач дују-
лурду». Белә бир шәраитдә «Ермәнистан тарихи»нин мү-
әллифләри мүстәгил ермәни чарлығынын тарихини тә-
рифләјиб көјләрә галдырмағы гаршыларына мәгсәд гоја-
раг, ермәни торпагларынын үмумилији вахтилә мөвчуд
олмуш, јаделли ишғалчыларә гаршы дура билән ваһид
күчлү Ермәнистан идејасыны тәблиғ едир, бунунла да
халгда мүгавимәт руһу ојадырдылар. Тамамилә ајдын-
дыр ки, белә әсәрләрдә шиширтмә вә тә'рифләр лабүддүр.
(Ф. Мәммәдова. Азәрбајчанын (Албанијанын) сијаси та-
рихи вә тарихи чоғрафијасы. (Ер. әв. III әср—ер VIII
әсри) — Бақы, Азәрнәшр, — 1993, сәһ., 37).

Ермәни мәнбәләринә дәјишикликләр едән көһнә һава-
ларын јени ифачылары олан ермәни «алимләри» ујдурма
тарих јазыб ону тәблиғ етмәклә ермәни тәчавүзкарлығы-
на зәмин һазырламаг вә она һагг газандырмаг мәгсәдини
күдмүшләр. Бу барәдә Н. Адонс ермәни «алимләринин»
белә кәләкләрини сәчијјәләндирәрәк јазырды: «Абидәләр
јени нөгтеји-нәзәрдән ишыгландырылмыш, чох вахт јени
шәраитә вә дөврүн тәләбләринә ујғун дәјишикликләрә
мә'руз галмышдыр. Бир чох тарихи мәзмунлу әсәрләрин
јарандыглары әсрә ујғун кәлиб-кәлмәмәси һаглы шүбһә
доғурур. Һәммин абидәләрин гәдим мәншәли олдуғу ај-
дындыр, лакин бу да ајдынча, һисс олунур ки, онлара сон-
радан әл кәздирилмишдир».

Һәлә 1787-чи илдә ермәни мхитарист М. Чанчјан «Бө-
жүк Ермәнистан»ын тарихи чоғрафијасыны сахталашдыр-
магла тарихи тәһрифләрә јол вермишдир. Белә ки, онун

фикринчә куја 387-чи илә гәдәр Албанијанын чәнуб сәр-
һәдди Күр чајы бојунча кечирмиш, башга сөзлә десәк,
сағсаһилдәки Арсаг, Ути вә Пајтакаран әјаләтләри Ер-
мәнистана мәхсус олуб вә јалныз 387-чи илдән сонра Ал-
банијаја гатылыб. (Ф. Мәммәдованын мә'лум әсәриндән
көтүрүлүб. сәһ., 52).

Бу мүлаһизәни әсасландырмаг үчүн «тәчавүзкар Ер-
мәнистан» проблеми үзрә мütәхәссис олан ермәни «ака-
демик» вә «профессорларынын» «бөјүк нијјәтләринә» чат-
маг үчүн тарихи әсасландырылмасыны јоручу олса да са-
далајаг;

С. Т. Јеремјанын мүлаһизәсинә көрә үч албан вилајә-
тиндән (Ути, Арсах вә Пајтакаран) јалныз Пајтакаран
М. Ә. II әсрдә ермәни чары I Арташес тәрәфиндән ишғал
едилмиш, фактики олагаг 338-чи иләдәк Ермәнистанын
тәркибиндә олмуш, јалныз бундан сонра Албанијаја гај-
тарылмышдыр. Күрүн сағ саһилиндәки Арсах вә Ути ви-
лајәтләри исә лап әввәлдән ермәниләрә мәнсуб олмуш вә
јалныз 387-чи илдән сонра Албанијаја гајтарылмышдыр.
(Јеремјан С. Т. Арменија по Ашхаратсугјтсу—Армянской
географии VII в. Опыт реконструкции на современной
картографической основе—Јереван. 1963, сәһ., 48).

Үмумијјәтлә ермәни «алимләринин» мүлаһизәләринә
елми чаваб вермәмишдән әввәл бу чүр тарихи сахтакар-
лыгларын, тәһрифләрин маһијјәтини чох дәгиг ифадә едән
бир дәјәрли аксиоманы динләјәк: «Тәәссүбкеш, сәһв фи-
кирләр сајсыз-һесабсыз бәдбәхтликләрә сәбәб олур вә
елмин әсас вәзифәси, наилијјәти кечмишдән галмыш,
дашлашмыш мәнфи иддиалары тәкзиб етмәк онларын
көкләрини арашдырыб үзә чыхармагдыр. Бу көкләр исә
чох вахт узаг-узаг әсрләрин дәринликләриндә кизләнир.
(Бах: Л. Н. Гумилјов, А. И. Күркчү «Гара әфсанә». «Хә-
зәр» журналы, 1991, № 2—3, сәһ. 180).

Бәли, доғрудан да бу даһијанә мүддәалар ермәни та-
рихчиләринин «алим» сахтакарлығыны дүзкүн ифадә
едир. Одур ки, «Бөјүк Ермәнистан» мәсәләсиндә тарихи
һәгигәти тәһриф едән ермәни мүәллифләринин ирәли сүр-
дүјү мәнфи иддиаларын көкләри узаг кечмишин дәрин
гатларындан кечир. Бу мә'нада ермәни әлламәләринин
тәчавүзкар Ермәнистанын ишғал етдији әразиләрдә ермә-
ни етносунун аборикенлијини иддиа етмәси сахта јолларла
тарихи-һүгуги бәраәт газанмагдан башга бир шеј дејил-
дир. Көрүнүр ермәни тәдгигатчылары дәвләт нәзәријјә-

синэ јахындан бэлэд дејиллэр. (Дөвләт нәзәријјәсинә кәрә дөвләтин мүәјјән едилмәсинин әсас әламәтләри халг (әһали); әрази (вәтән һүгүгү) вә дөвләт һакимијјәтинин тәшкили нәзәрдә тутулур. Анчаг әфсуслар ки, ермәни «алимләринин» дәлилләри илә бу үч елми-нәзәри принципләр арасында барышмаз тәзадлар вар, Белә ки, бу тарихи дәлилләр керчәклик үстүндә дејил, гејри реаллыглар үстүндә гурулуб Мисал үчүн бир нечә сәчијјәви нүмүнәләрә мүрачиәт едәк: Зори Балајан јазыр: «Бурада һәмишә дашлар олмушдур Милјон илләр әрзиндә бу јерләрдә ермәниләр һәмишә јашамышлар. Мин илләр боју, бурада бизим ерадан әввәл икинчи-үчүнчү миниллијин гурғулары вар». (З. Балајан. «Очаг». «Советакан грах» нәшријјаты. Јереван 1984 (рус дилиндә), сәһ., 314).

Даһа бир мисал А. Ш. Мнатсаканјанын ујдурмаларыны динләјәк: «Сағсаһил» «ермәни» Албанијасынын әһалиси әввәлдән ермәниләр олмушлар. (Мнатсаканјан А. Ш. О литературе Кафказской Албании—Ереван, 1969, сәһ. 67—73).

Буну тәкрар едән Б. Улубабјан кәстәрир ки, Агванк өлкәсинин әһалиси ермәниләр олмуш вә ермәни дилиндә данышмышлар. Даһа сонра о ујдурмаларыны шиширдәрәк јазыр: «Күр вә Араз чајлары арасындакы әразини әһатә едән вә сонракы дөврләрдә Ермәнистанын шәрг дијары адландырылмалы олан аран дијарында һәлә М. ә. II әсрдә данышыг дили ермәни дили олмушдур. Башга сөzlә ифадә етсәк, бурада ермәни халгынын формалашмасы просеси тамамилә баша чатмышдыр вә ермәниләрә гәдәр бу тәрәфләрдә јашајан гәбилләрдән әсәр-әламәт галмамышдыр. (Улубабјан Б. А. Очерки истории восточного края Армении (V—VII в.в.) А. Н. Арисср Јереван, 1982, сәһ., 68).

Бир сөzlә ермәни тарихшүнаслығында јухарыда сөјләнилән тарихи јаланлар консепсија шәклинә салынараг белә ифадә олунур ки, куја ермәниләр Ермәнистан вә Гарабағ әразисиндә автохтон (јә'ни бу әразиләрин саһибләри) һабелә бу әразиләрдә мәскунлашан азәрбајчанлылар исә XI—XIII әсрләрдә Орта Асијадан кәлмә көчәри түрк вә татар монголларынын сонракы нәсилләридир.

Албан вә ермәни мәнбәләриндә, ермәни тарихчиләринин ујдурмаларыны ифша едән тәкзибедилмәз фактлар чохдур. Биз исә бурада ашағыдакы фактлары нәзәринизә чатдырачағыг.

Албан мәнбәји олан Моисеј Каланкатуклу «Албанија тарихи» әсәриндә ермәни каталикосу Илјанын Әмирәл-мө'минин Әбдүлмәликә сөјләнилән барәдә мәктубу мисал кәтирир. «Биз вә Албанлар ваһид Иса дининә е'тигад едирик». (М. Каланкатурлу. «Албанија тарихи», Бақы, «Елм» нәшријјаты—1993, сәһ., 176).

Албан етносунун мөвчудлуғу һаггында V әсрдә јашамыш бир ермәни мүәллифи Лазар Парапетси јазыр ки, Иран шаһына Загафгазијада ишләрин кедиши һаггында Мәрзбан Мейран белә мә'лумат верир. «...әкәр ермәниләр бизим тәрәфимиздә олсајдылар онда нә иберләр, нә дә албанлар үсјан галдырмаға чәсарәт етмәздиләр». Јенә дә Парапетси кәстәрир ки, Иран вәзири, Мейрнарсе Партакаран шәһәринә кәлди. Бурада албан полкларыны силаһландырараг Ермәнистана көндәрир». (Ф. Мәмәдова Азәрбајчанын (Албанијанын) сијаси тарихи вә тарихи чоғрафијасы. Бақы, 1993, сәһ. 70—71).

Беләликлә белә бир нәтичә һасил етмәк олар ки, Ермәнистанын вә Гарабаг әразисинин јерли әһалиси олан албан етносу өзлүјүндә ајрыча бир тарихә, мәдәнијјәтә, динә бир сөзлә ермәниләрдән көклү сурәтдә фәргли олан өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Ону да әлавә едәк ки, ермәни аборикенлијинин әсассызлығыны сүбут едән даһа бир мәнбәјә дә истинад етсәк ајдынлыг јаранар ки, бунлар һамысы ағ јаландыр. Орада јазылыр: «Јахын вахтлардан е'тибарән дағлыг әразидә ибтидадан ермәниләрин јашамасы һаггында итишар тапмыш нөгтеји-нәзәр... бир сыра сәбәбләрә көрә әсассыз сајылмалыдыр». (Главная редакция. Восточной литературы, издательства «Наука», Москва, 1982. сәһ., 46). Даһа сонра орада јазылыр; «Дағлыг Ермәнистан протоермәни дили тәмсилчиләринин күманынын б. е. әввәл XII әсрдән ирәлијә тәсадүф етмәсини сүбут едәчәк дәлил јохдур». (Бах: јенә орада, II чилд. сәһ., 46—47).

Демәк чохсајлы дәлилләр вә сүбутлар кәстәрир ки, ермәниләр Гафгаз рекионунда аборикен (јерли) олмајыб сонрадан кәлмәдирләр.

Ермәни тарихчиләри Гафгазын ән гәдим тарихи гатларына өз аләмләриндә баш вурурлар. Белә ки, ермәни халгынын мәншәји вә вәтәнинин һарада олмасы, Гафгаза нә вахтдан вә һарадан кәлиб чыхмасы кими мубәһисәли тарихи мәсәләләрдән истифадә едән ермәни тарихчиләри Гафгаз тарихини өз утопијасы илә јазырлар. Көркәмли тарихчи И. М. Дјаконовун тә'биринчә десәк онлары (ер-

мәни мүәллифләрини) «факт һәрәкәтә кәтирмир, тарихи өзләринин истәдији кими дәјишдирмәк емосијалары һәрәкәтә кәтирир», Тарихчинин «Ермәни дилинин мәншәји» һаггында адлы тәнгиди елми-мәгаләсиндә Гафгазын гәдим халгларынын тарихини, әразисини, дәвләтләрини, мәдәнијјәтини өз ермәни адына чыхараг һәгигәт донунда тәгдим етмәси һаллары ифша олунур. (Бах: Историко-филологическиј журнал АН Армянской ССР, Ереван, 1983, №-4).

Ахы нәјин наминә һај-һәшир гопарылыр? Бу суала чаваб олараг күрчү шаири вә публисисти Илја Чавчавадзе «Ермәни алимләри вә фәрјад едән дашлар» әсәриндә јазырды: «Нәјин хатиринә белә тозанаг гопарылыр? Бош јердән белә һарај-һәшир салыныр? Дүнјаја сүбут етмәк хатиринә ки, Загафгазијада та гәдимләрдән јалныз ермәни милләти јашајыр вә кәләчәк, әлбәттә она мәхсусдур, чүнки ермәни милләти куја өз мә'нәви вә физики гүдрәтини, сарсылмазлығыны, әглини, әзәмәтини тарихән сүбут етмишдир». (Бах: И. Ј. Чавчавадзе. Армянские учение и вопиющие камни. Тифлис, 1902, сәһ., 4).

Ермәни алимләринин, јазычы вә публисистләринин сәркүзәштләри јухуда да көрүнмәјән ермәнисајағы үсуллардан истифадә едәрәк, јени-јени «кәшфләр»лә зәнкинләшир. Бу мә'нада ермәни әлламәләри һај илә ермәнини ејни мәншәдән көтүрмәклә «Бөјүк Ермәнистан» идејасыны реаллашдырмаг үчүн тарихи зәмин јарадырлар. Һәлә вахты илә XIX әср Гафгазшүнасы И. Шопен ермәни тарихчиләринин бу чүр кәләкләри һаггында јазмышдыр: «Ајдынлашдырмаг чәтиндир ки, бизим ермәнишүнас алимләр нәјә әсасән өзләринә рәва билибләр ки, бүтүн һалларда һајканларын вә онларын вәтәни һајастанын адыны тамамилә башга халгын ады илә дәјишиб тәрчүмә едибләр; ајдындыр ки, јафәс мәншәли, шималдан кәлмиш дағлы Арменлә, чәнубдан кәлмиш сами мәншәли һајканларын (һајларын) һеч бир үмуми охшарлығы јохдур вә ола да билмәз». Ејни заманда ермәни тарихчиләри «ермәниләрин улу әчдадларынын урартулуларла кенетик әлагәсинин олдуғуну иддиа едирләр. Өзү дә бу чүр мүбаһисәли тарихи проблемләрә мүнәсибәттә мүхтәлиф бахышлара мәһәл гојмајыб өз биртәрәфли субјектив фикирләрини әсасландырмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхырлар. Әслиндә исә елмин һәгигәти ајдан ары, судан дуру шәкилдә ашкарламаг үчүн әсас критерија фикир плүрализмини дәгиглији илә көстәрмәкдир. Биз дә бу јазыда ер-

мәни мұәллифләринин әксинә оларағ чалышмышығ ки, бу мүддәәја риәјәт едәк.

Илк өнчә И. Чавчавадзенин изи илә фикримизи давам етдирәк. О «Ермәни алимләри вә фәрјад едән дашлар» әсәриндә јазырды ки, адыны әввәлләрдә чәкдијимиз елм адамлары арасында ән гәдим дөврләр тарихинин биличиси сајылан Франсуа Ленорман китабәләрин, әләлхүсус Ассирија-Бабилистан китабәләринин нүфузлу тәдгигатчысыдыр. Бу о мәшһур Ленормандыр ки, Ч. Голмстери-нин иддиа етдијинә көрә, куја ермәниләринәм дејә фәрјад гопаран Михи китабәләри тәдгиг етмишдир,

Мәһз о сүбута јетирмишдир ки, Ермәнистан һеч дә этнографик термин дејилдир чографи терминдир, бу ад илк дәфә Әһәмәниләр (Һахаманишиләр) дөврүндә, даһа дәгиг десәк, миладдан әввәл VII јүзиллијин ахырында чәкилир. Ассирија михи китабәләриндә, еләчә дә јерли михи китабәләрдә үмуми шәкилдә «Һаири» өлкәси адландырылан әразиләрдә о заман ермәниләри, јәни һајкантсларын һәлә изи-тозу белә јох иди; сонралар бу әразиләр «Урарту», орада јашајан тајфа исә урартулулар адландырылды. Һајкантслар, һајослар (ермәниләр) Урартуја миладдан әввәл VI јүзилликдә кәлмишләр. Урартулулардан бәһс едән михи китабәләр исә даһа еркән дөврә аиддир, чүнки ән ахырынчы китабә Миладдан әввәл IX әсрә аиддир.

Ајдындыр ки, миладдан әввәл IX әсрәдәк һәкк олунмуш михи китабәләр тәхминән үч әср сонра мејдана кәлмиш бир халгдан бәһс едә билмәзди. «Дашлар фәрјад едир», елә дејилми, чәнаб ермәни алимләри, ермәни савадлылары? Фәрјад етмәјинә едир, лакин «сиз гулагларынызы тыхајыбсыныз, онлары ешитмәк истәмирсиниз». Дашларын өз синәсинә гәрәзсиз вә һәгигәтләрлә долу һекајәтләр һәкк етдији, ермәниләрдән әсәр-әламәт олмадығы бу IX јүзиллији бир кәнара гојағ. Сонралар «Урарту» ады илә танынмыш «Һаири» өлкәси һәлә Ассирија чары Саламансарын вә даһа сонра Тиглат-Паласарын заманында хатырланыр. I Саламансар миладдан әввәл XIV јүзилликдә, I Тиглат-Паласар исә XII јүзилликдә чарлығ етмишдир. Бүтүн бунлардан сонра һаггымыз јохдурму ки, ч. Голуметремдән сорушағ: о михи китабәләр, шаһид кәтирдији о дашлар һансы мө'чүзәнин күчүнә ермәниләрдән бәһс едә биләр о ки, урартулуларын һаборикен олдуғлары вә Ассиријалыларын мүбаризә апардығлары өлкәјә ермәниләр анчағ 6—7 јүз ил, ән азы 300 ил сонра

кэлмишлэр. Экэр урартулулар дунја тарихиндэ һэр-һансы хидмэтлэр көстэрмишлэрсэ, характерлэринин мөһкәм-лији, өзлэринин мэдэнијјэти илә фэргләнмишлэрсэ, физики вэ мәнэви гүдрэт нүмајиш етдирмишлэрсэ, буну һеч дә ермәнилэри шөһрэтлэндирмэк вэ тәрифлэјиб көјлэрэ галдырмаг үчүн јох, өз шан-шөһрэтлэри үчүн етмишлэр.

Ф. Ленорман дејир: «Лингвистиканын чэбр фәнни, гәдим этнографијанын гүдрэти вэ камил васитәси, бәрпачысы сајылан «филолокија» бизә сүбут едир ки, Ермәнистан адланан өлкәдә миладдан әввәл VII әсрин ахырынадэк јашамыш аборикенлэр күрчүлэрә вэ Гафгазын бәзи индики халгларына гоһум тајфа олмушдур. Бунлар мәнз һаман аборикенләрдир ки, библија (X. 3) онлары һајос өвладлары илә һеч бир әлагәси олмајан «тогоромлар» адландырыр. Иезекил дә Ермәнистан аборикенлэрини «тогормлар» адландырыр. Индијәдэк «Ван китабәләри» ады илә мәшһур олан михи китабәләрин хејли һиссәси о заман дашларда артыг һәкк едилмишдир.

Ленорман ајдын бир шәкилдә сүбут едир ки, урартулулар» вэ «алародилэр» (алардушлар-иверлэр) синонимдирлэр. Јалныз Ленорман дејил, онун истинад етдији мәшһур инкилис алыми Раулинсон да ејни шеји сүбут едир.

Ленорман урартулуларын алародилэрлә бу ејнилијинә әсасланараг белә бир нәтичәјә кэлмишдир ки, урартулуларын дили вэ михи китабәләри ермәни дили вэ михи китабәләри дејил, алароди дили вэ михи китабәләри адландырылмалыдыр. О тәсдиг едир ки, нә бу дилин, нә дә бу халгын ермәни дили вэ ермәни халгы илә һеч бир гоһумлуғу јохдур. Ленорман әлавә едир: «Раулинсон дејир ки, «Алароду» «Аларуда»нын лору вариантыдыр, чүнки гәдим Фарслар л вэ р сәслэрини ејни чүр тәләффүз едирдилэр. «Алароди» асанлыгла «Арарат»а, о да Ассирија китабәләриндә раст кәлинән «Урарту»ја чеврилмишдир. Ленорман дејир: «Михи» китабәләрин дилинин һајкантс дилинә азачыг да олса охшарлығы јохдур. Бу китабәләри һәкк етмиш вэ миладдан 6 әср әввәл Ермәнистанда һөкмран олмуш халгын нә мәншәјинә, нә дә дилинә көрә ермәнилэрлә, һајосларла һеч бир гоһумлуғу јохдур».

«Һајослар Ермәнистана Ван китабәләри артыг мөвчуд олдуғу бир вахтда кэлмишлэр, о вахт ки, бу китабәләри һәкк етмиш халг (Урарту) Нејнәванын дәншәтли һөкмдарлары (Ассиријалылар) вэ Бабилистан илә бир нечә

эср ара вермәјән мұһарибәләрдә зәиф дүшәрәк, Шимана, мәһз гәдимдә Иверија, инди исә Күрчүстан адланан јерләрә чәкилмишләр. Ленорман јазыр: «Јухарыда кәтирилмиш фактлар әсасында мән дә һенрих Раулинсон дөјәни демәјә мәчбурам: «Урарту» дилинин муасир һајос дили илә һеч бир гоһумлуғу јохдур. Әсли Фрикијадан олан һајослар Фрикијадан Шәргдәки һүндүр јерләри тәдричән тутмуш, гәдим Урартулуларын бир гисмини өз ичәриләриндә әритмиш, онларын адларыны, е'тигадыны, дилини, рәвајәтләрини өзләрининки илә әвәз етмишдир». (Бу мә'луматлар И. Г. Чавчавадзенин мә'лум әсәриндән көтүрүлмүшдүр).

Јери кәлмишкән ону гејд едәк ки, ермәниләрин бу чүршакәри ермәни алимләринин бөјүк «дөвләтчи шовинист вә манархист» адландырдығы рус тарихчиси вә журналисти В. Величконун «Гафгаз» әсәриндә ајдынлығы, долғунлуғу илә әкс етдирилмишдир. Чох марағлыдыр ки, һеч бир халг тәрәфиндән ассимилјасијаја уғраја билмәмиш јәһудиләр вә гарачылар ермәниләр тәрәфиндән ассимилјасијаја уғрајараг гајнајыб-гарышмышлар. Бу барәдә кениш тәфсилаты илә В. Величко бәһс етмишдир. О јазырды: «Бәс ермәниләр кимләрдир? Онларын әсас мәншәји ајдынлашдырылмамышдыр. Тарих шәһадәт верир ки, әввәлчә Бабил әсарәти заманы, сонра исә Гүдс дағыдылдыгда јәһудиләрин чох бөјүк бир күтләси ермәниләрлә гајнајыб-гарышмышдыр. Антроположи бахымдан онлар әксәрән ифрат брахикефаллар, јә'ни башыкөдәкләрдир. Шантрын, Еркертин, Пантјуховун вә башгаларынын тәдгигатларындан көрүндүјү кими, бу чәһәтдән дағ јәһудиләринә вә сиро-халдејләрә (ајсорлара) даһа чох бәнзәјирләр. Инкилис алыми Бертин онлары Фәләстиндән әввәлки дөврүн Јәһудиләри илә ејни типдән буну һесаб едир.

Профессор Д. Н. Анучкин јазмышдыр ки, ермәниләр ари тајфасы дејилдир, јәгин ки, ариләшмиш (дил чәһәтдән) тајфадыр. Ермәни журналы «Мурч» башга халгалары ассимилјасија етмәкдә ермәниләрин чох маһир олдуғларыны сөјләјәрәк, 90-чы илләрин ахырларында ермәниләр арасында ассимилјасијаја уғрамыш гарачыларын фаизинин чох јүксәк олдуғуну көстәрир.

Јер үзүндә милли дили вә вәтәни олмајан ики халг вар: јәһудиләр вә гарачылар. Нә Асија истибадады, нә орта әсрләрин амансыз тә'гибләри, нә дә һәтта муасир һуманист мәдәнијјәт онлары дикәр халгларла ассимилја-

М. С. Ордубади
Нахчыван Республикасы
КИТАБХАНАСЫ

сијаја уфрада билмәмишдир, беләликлә, бүтүн бу гүдрәт-ли амилләр бир халгын мадди тамаһкарлығыны, дикәр халгын чиловсуз вә һәдсиз-һүдудсуз сәрсәрилик ешгини боғмагда ачиз галмышдыр. Һәр јердә—Асијада да, Авропада да, көһнә дүнјада да, јени дүнјада да гарачы-гарачылығыны, јәһуди јәһудилијини сахламышдыр. Јалһыз ермәни халгы гарачылары ассимилјасија етмәјә мүвәффәг олмушдур, мән буну һавадан демирәм — мәгаләнин мүәллифи давам едир,—сәһиһ фактлара әсаслана-раг дејирәм. Бу мәсәләјә һансы тәрәфдән јанашырсан-јанаш, о нәтичәјә кәләчәксән ки, ермәни халгындан баш-га һеч бир халга күтләви ассимилјасија мүәссәр олма-мышдыр. (Бу мәгаләдән кәтирилән ситат В. Л. Велигко-нун «Гафгаз» әсәриндән көтүрүлмүшдүр).

Даһа сонра орада көстәрилик ки, Загафгазија антро-пологу доктор Пантјухов бөјүк ермәни групплары барәсин-дә даһа мараглы бир нәтичәјә кәлмишдир. Түркијәдән јарымвәһши гачгынлар Тифлисә ахышанда мөһтәрәм алим фүрсәтдән истифадә едиб бир чох Түрк ермәниләри үзәриндә антроположи өлчмә әмәлијјаты апармышдыр. Мә'лум олмушдур ки, һәммин чағырылмамыш гонагларын бөјүк бир гисми өз физики бичиминә көрә халис күрддүр.

Загафгазија Албанијасы, јахуд ермәничә, Агванијасы мәсәләси дә чох мараглыдыр. Индики Јелизоветпол (Кән-чә) губернијасында, Тифлис губернијасынын вә Дағыс-танын бир һиссәсини әһатә едән бу өлкәдә әслән ермәни олмајан, христианлығы ермәниләрдән көтүрмүш халглар јашајырды. XIX әсрин әввәлинәдәк ајрыча Агван вә ја Гандзасар каталикосу вар иди, о, Ечмијадзе каталикосу илә рәгабәт апарыр, бә'зән ондан һеч асылы олмур. Вах-ты илә Албан каталикосунун килсәсиндә ибадәт едән христианлар инди ермәни сајылырлар вә ермәниләрлә гај-најыб-гарышараг онларын хасијјәтини көтүрмүшләр. Ер-мәниләрин башга халгларла зоракы, мәчбури чарпазлаш-дырылмасы һаллары да олмушдур. Көрүнүр, нә Иран гоншулары, нә Азәрбајчан татарлары, нә түркләр, нә күр-чүләр, нә дә дағлылар дәвләт гурулушуну вә онунла бағ-лы мәғрур, мәрд, өзүнүмүдафиә үсулларыны чохдан итирмиш халгын гадынларынын назы илә бир о гәдәр ој-намамышлар.

Белә бир шәраитдә ајдындыр ки, ермәниләрин дамар-ларында гарышыг ган ахыр. Буна көрәдир ки, горхаглы-ғы өн Асијада зәрб-мәсәлә чеврилмиш халгын ичәрисин-дән заман-заман зүлмәтдә парылдајан бир ишыг кими

исте'дадлы вә мәрд сәркәрдәләр јетишир, ајдындыр ки, онларын дамарларында дикәр, чәнкавәр халгларын ганы ахыр. Халис ермәни исә бир-нечә јерли дилдә тәсадүф едилән Үмумгафгаз зәрби-мәсәлинә көрә, «Довшанлардан горхур» бу, шүбһәсиз, семит хүсусијјәтидир. Үмумијјәтлә ермәни халгында нә гәдәр десән семит хүсусијјәтләри вардыр. Зәифләрә гаршы тәкәббүр вә гәддарлыг, күчлүләр гаршысында гул мүтилији, нәһәјәт, һејрәтамиз, надир өзүнүтә'риф габилијјәти, һәдсиз шөһрәтпәрәстлик-јәһуди хүсусијјәтләридир, ермәниләрдә исә бунлар даһа кобуд вә даһа габарыг бир шәкил алмышдыр. (Фактлар В. Л. Величконун мә'лум әсәриндән көтүрүлмүшдүр).

Бөјүк Совет енциклопедијасында ермәниләрин мәншәји вә вәтәни һаггында гијмәтли мә'луматлар вар. Белә ки, орада јазылыр: «Ермәниләрин ән гәдим сығыначагы кичик Асијанын шимал-шәрг һиссәси олмушдур. Бу өлкә хет јазыларында (м. ә. XVI—XV әсрләрдә Арматаһа адланырды, сонралар (м. ә. XIV—XIII әсрләрдә) хајаса адланды. Ермәниләрин Урмиләр адыјла танынан әчдадлары ерадан әввәл XII әсрдә Ассиријанын әразисинә, Шуприја вилајәтинә басгын етдиләр. (Ван көлүндә чәнуб-гәрб тәрәфдә). Бу замандан е'тибарән Шуприја ассиријалыларда һәм дә Урми адланды. Ерамыздан әввәл VIII әсрин орталарындан е'тибарән о јер Урме вә ја Арме адыјла Урартуја бирләшдирилди. Бу вилајәтин әһалиси (Хајаса вә Арме) һинд Авропа дилләр группунун праармјан (ермәни дилинин улу бабасы) дилиндә данышырдылар. Јаваш-јаваш бу дил ермәни дағлығынын (Түркијә Арараты) да дили олду. Һансы ки, бу јерин аборикенләри хуррит-урарту чамааты иди.

Вәтәни кичик Асијада олан ермәни халгынын тәкмилләшмәси просеси ерадан әввәл IV әсрдә Јунан-Македония фәтһи вахты баша чатды. Ермәни әһалиси өз өлкәсинин адыны Һәјк вә ја Һәјстан, Ајастан, өзүнү исә һәј адландырыр. (Бөјүк Совет енциклопедијасы—БСЕ, I чилд, Москва—М., 1970, сәһ., 634—635).

Академик Н. Ј. Марр VI әсрдә јашамыш ермәни мүәллифи Зелоб Глакын әсәринә әсасланыб онларын Һиндистандан чыхыб кәлән гарачыларын бир голу олдуғуну тәсдигләјир. Бунунла бәрабәр һәј халгынын јаранмасы һаггында башга бир нәзәријјә дә вар. Бу нәзәријјәјә көрә һәјларын мәншәји тикинти ишләри илә бағланыр. Белә ки, Урарту илә Ассирија арасында узун сүрән чәкишмәләр заманы чохла гул гәнимәт кими бир әлдән о бири

элэ кечирди. Онлардан эсасэн ағыр тикинти ишләриндә истифада едирдиләр. Ерамыздан эввэл VIII эсрдә Урарту шаһы Ассиријага гаршы он дөрд һәрби жүрүш едир вә нәтичәдә 91 мин киши, 52.500 нәфәр гадын вә 74 мин нәфәр ушаг элэ кечирә билир. Бу чанлы ишчи гүввәсини элэ кечирмәк сијасәти Урарту дәвләтиндә шаһ Аркишти-дән сонра да давам етмишдир. Бу гуллар һәм ев, һәм тикинти ишләриндә истифада олунурду. Ассиријадан гәнимәт кими кәтирилән гуллар јалныз ассиријалылардан ибарәт олмајыб, һабелә мүхтәлиф милләтләрдән олан һәрби әсирләр, мүхтәлиф зүмрәләрдән олан адамлардан ибарәт иди. Һајлар да Ассиријада ағыр каторгаларда ишләдилирдиләр. Ассиријалыларын өзләри Урартуја галиб кәләндә өз гулларыны бу әразијә кәтириб вә ағыр тикинти материаллары элдә етмәк үчүн даш карханаларында ишләдиләр. Нәтичәдә Ассирија гуллары дағлыг әразиләрдә мәскунлашыб чохалырдылар. Һајларын дағларда мәскунлашмасына һәм Урарту, һәм дә Ассирија көмәк едирди.

Ассиријада бөјүк галалар «хар-хар» адланырды. Гуллар елэ «хар-хар»дача јашајыр вә ишләјирдиләр. Белә еһтимал етмәк олар ки, һај сөзү дә мәншәчә «хар-хардан» төрәнмишдир. Ассиријанын тәнәззүлүндән сонра Урартулулар «хар-хар»да ишләјән мәнбуслары-һајлары гәнимәт кәтүрмүшләр. Дағларда пәракәндә сәпәләнмиш ассиријалылар, хүсусилә «хар-хар» типли ағыр әмәк режиминдә сахланан гуллар јени бир этносун эсасыны гојдулар.

И. М. Дјаканов гејд едиб ки, М. Хоренлинин нәзәрдә тутдуғу Ассиријанын тәнәззүлүндә иштирак етмиш Парујрун скиф мәншәли сәркәрдә Партатуа олдуғуну билдирир. Ерадан эввэл VII эсрин ахырларында илк ермәни чары Парујур иди. Мојсес Хоренскијә көрә бу чар ерадан эввэл 612-чи илдә Ассиријанын Нинәва шәһәринин тутулмасында Мидија чары Киаксара көмәк етмишдир. Һәмин Парујр гәдим ермәни гајиагларында «Сак оғлу» («Скаорду») адландырылыр. Бу чардан сонра Ерванд, Тигран вә Сабар адлы чарларын Ермәнистанда чарлыг етмәләри мәлумдур. Бу чарларын һеч биринин ады ермәничә дејил. Чар Сабарын (е. э. V эсрин ахырлары) сәркәрдәсинин ады Ембас иди. Һәм Сабар, һәм Ембас Гәдим түрк мәншәли адлардыр. Ембарс гәдим Түрк дилләриндәки ем «бачарыглы», «мәһарәтли» вә бас (баш) «башчы» сөзләриндән ибарәтдир.

Һајлар вә ермәниләр нәинки бир олмуш, әксинә бир-бири илә дүшмән олмушлар. Ермәни алими Г. А. Капансијана көрә һајларын илк мәскәни олан Хајасаны «тәпә», «шәһәр» кими изаһ едир. Ејни заманда ону да гејд едәк ки, бу сөзү һајларын епоними «һајк» ады илә бағлајырлар. Һәгигәтдә исә Ассирија илә Урарту арасында чох мүбаһисәли олан:—Ассиријалыларын јашадығы бир әрази вар иди. Көркәмли тарихчи Һүго Винклер бу мүбаһисәләр барәдә јазыр: «Бу, тәкрар ады чәкилән јухары Дәчлә вә Фәратын үстүндәки вилајәт иди ки, Салманасар вахтында ораны Ассирија мүстәмләкәчиләри илә мәскунлашдырмышдыр. Ассирија зирапалы јенидән өз итаәтинә алмаг истәјирди. Урарту һүчүм етдији заман бу вилајәт јенидән урартулуларын вә онлара гоһум олан гәбилләрин әлине кечирди. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, бу мұнагишә мәнбәји олан гулларын сахландығы јер «хар-хар» олуб, Урартунун мүһарибәләрдә гул көтүрмәк сијасәти јухарыда дејиләнләри тәсдиг едир. Бу барәдә Дјакановун мүлаһизәси мараг доғурур. О јазыр: Протоермәни дилинин јајылмасына урартулар тутдуглары әразидән әһалини көчүрмәк сијасәти илә чох көмәк етдиләр. Ајсор мәншәли алим Д. С. Садајев јазыр: «...Ассиријаја он минләрлә әсир апарыб, бу өлкәни дә Наири адландырыблар». Һајларын Ассирија илә бағлылығы М. Хоренлинин һајларын тәшәккүлү һагғында әфсанәсиндә дә өзүнү көстәрир. Бунларын бурада Арам илә һајк бир-бириндән сечилирләр вә һајларын Чәнубдан—Дәчлә-Фәрат тәрәфдән кәлдији тәсдиг едилир. Ермәни алими М. Абекјан јазыр: «Һајкын нәсли оғлу Арменакын башчылығы илә Харкдан Шимали-Гәрбә јајылыб Араратда мәскунлашмышлар. Бурада гәдим сакинләр вар иди. Сонра һајлар (ермәниләр) Ширака Деһакуни вә Сиуникә доғру һәрәкәт етмишләр». Демәк һәм дә Хајаси адланан һајларын гәдим мәскәни Харка (һарка) Урартудан чәнубда Ассиријанын олдуғу әразидә олмушдур. Бу Харка-Һарка, һәм Ассиријада бир нөв һәбс-һана-гала олан кар-кар (хар-хар) анлајышы илә бир олуб, (хар-хар) фарсча (иш) «кар» анлајышына ујғундур. Гәдим мәнбәләрдә «кара» анлајышы да бу мәнададыр. Елә көтүрәк, Азәрбајчан дилиндә «Гара чамаат» сөзү дә «иш», «ишләјән», «ишчи» анлајышы илә бағлы јаранмышдыр. Ермәничә «кар» «даш» демәкдир (мәсәдән хачкар) беләликлә бурадан белә бир нәтичә һасил олур ки, һај вә ермәни мәфһумлары ајры-ајры мәналары

экс етдирир. (Бах: Г. Гејбуллајевин Гәдим түркләр вә Ермәнистан китабындан истифадә олунмушдур).

Башга бир мулаһизәјә көрә, јә'ни ермәни тарихчиси Корјон ермәниләри Аскеназ (библијада сакларын өлкәсинин адыдыр) нәсли һесаб едир. Ермәниләрин улу әчдадлары олан фрикләр ерадан әввәл XIII—XII әсрләрдә Балкан јарымадасындан кичик Асијаја көчүб кәлмишдир. Бир һиссәси исә Ассур мәнбәләриндә Урума, Урарту мәнбәләриндә Арм (әслиндә Урарту гајнагларында «Армини» кимидир. Лакин бу адын «ини» һиссәси Урарту дилиндә јер адларынын сонларына әлавә олунан шәкилчидир) адланан әјаләтдә мәскунлашмышлар. К. Капансјана көрә «Арим» адыны дашыјан Һинд-Авропа мәншәли тајфа Балкан јарымадасында кичик Асијаја, һетләрин өлкәсинә Һајаса адлы әјаләтә кәлмиш, сонра исә ерадан әввәл, VII—VI әсрләрдә Ермәни јайласына, даһа сонра Урартуј әразисинә јайылмышдыр. (Капанцян Г. А. Хайаса-колыбель армян. Ереван, 1948, сәһ. 168.) И. М. Дьяконов јазыр ки, «ермәни» этноними Арм әјаләтинин (өлкәсинин) адындандыр. (Дьяконов И. М. Передистория армянского народа. Ереван, сәһ. 235). Урарту чарлары Менуа, Аркишти вә II Сардур Арм әјаләтини ишғал едиб, Урартуја гатыблар. I Аркишти бу әјаләтдән 6600 дөјүшчүнү, II Сардур исә 10 мин нәфәр аиләни Ван көлү әтрафы әразијә (Урартуја) вә сонра да индики Јереван шәһәринин јахынлығында тикдикләри Ирпуни галасына көчүрмүшләр. Мүасир ермәни әразисинә илк ермәниләрин кәлмәси бунунла бағлыдыр. Јери кәлмишкән о да гејд едилмәлидир ки, ермәни тарихчиләри Ирпуни (мә'насы билинмәјән «ирп» сөзүндән вә урарту дилиндә «уни» шәкилчисиндән топонимини еребуни кими көтүрүр вә Јереванын адыны онунла әлагәләндирәрәк шәһәрин 2500 ил јашы олдуғуну јазырлар: Әслиндә исә Јереван јалныз XVI әсрдән мә'лумдур. (Г. Гејбуллајев Гәдим түркләр вә Ермәнистан, Б., 1992, сәһ. 40).

Ермәниләрин улу әчдадларынын диқәр һиссәси исә Анадолунун шәргиндә Һајаса адлы әјаләтдә јашајырдылар. Бу әјаләтин ады һет мәнбәләриндә ерамыздан әввәл XIV әсрдән ермәниләр Балкандан (ерадан әввәл XII әсрдә) кәлмәздән әввәл мә'лумдур. Һајаса топониминин һај компонентиндә вә Лувија дилиндә (Лувијалылар Анадолуда јашамыш Һинд-Авропа мәншәли гәдим бир халқ һесаб олунур) са шәкилчисиндән ибарәтдир. (Бах: Ме-

ликишвили Г. А. К древней истории Грузии. Тбилиси, 1954, сәһ. 171).

Јухарыда гејд олунаң дәлилләр вә фактларла һесаблишмајан ермәни тарихчиләри әсәрләриндә көстәрирләр ки, индики Ермәнистан әразиси тарихән ермәниләрин јашадығлары мәкандыр. Бу сахтакар ујдурма ондан ирәли кәлир ки, Ермәнистаны, ермәни этносунун вәтәни кими танытмагла «Бөјүк Ермәнистан» чәфәнкијатынын әсәсләндирылмасына хидмәт едир. Һалбуки, «ермәни мәфһуму ермәничә дејил, (онларын этник ады һајдыр) мәншәчә гәдим Фарслар вә Јунанлар тәрәфиндән Урарту дәвләтинин Арме әјаләтинин адамларына верилмиш, сонрлар «Һај»лара аид едилмиш кәнардан верилмә аддыр.

М. Бајара көрә Дијарбәкирдә јашајан вә сами иргиндәнолан арамиләр исә миладдан өнчә 1000-чи илләрә аид мәнбәләрдә бу бөлкәни «Јухары өлкә» аңламына кәлән «Ар»минә/Ар—«Минјап» адләндирмышлар. Төврати-Шәрифдә «Арарат» өлкәси кими гејд едилән бу јерин ады Фарс һөкмдары I Даранын миладдан өнчә 519-чу илдә тәртиб етдији «Бисутун китабәсин»дә «Армина» вә «Арминја» кими кечир. (Бах; Мәһәррәм Бајар 6000 иллик Түрк јурду—Гарабағ, «Хәзәр» журналы, 1991 №1, сәһ. 135). Доғрудан да ерадан әввәл 590-чы илдә Мидија дәвләти пајтахт Теушпа шәһәрини тутарағ Урартуну өзүнә гатыр. Анчағ Ерадан әввәл 550-чи илдә Мидијада чарлығ Әһәмәнләрә—гәдим фарслара кечир вә Урарту Әһәмәни империјасына дахил едилир. Она көрә дә ерадан әввәл 523-чү илдә Әһәмәниләр дәвләтинин шаһы I-чи Дараја гаршы империјада башланмыш үсјанлардан бири дә Ермәнистанда баш вермишдир. I Дара үсјан етдикдән сонра Ерадан әввәл 521-чи илдә Биситун гајасына үчдилли јазысында илк дәфә јазынын Бабил дилиндә олан вариантындакы Ураштунун (јә'ни Урартунун) мүгабилиндә гәдим Фарсча вә Еламча вариантында «Армини» аңлајышыны ишләтмишдир. Демәли, ајдын олур ки, гәдим фарслар үчүн Урартунун гаршылығы «Армини» иди. «Армени» формасында гәдим јунанлара кечмиш ад һәмин чоғрафи истилаһдандыр. «Армини» (јә'ни Ермәнистан) Әһәмәни империјасына табе олан өлкә иди. Арминијада илк сијаси гурум түрк-сакларын чарлығы олмушдур.

Тарихин атасы һесаб едилән Һерадотун мә'луматыны тәсдиг едән Ксенофонд јазыр ки, о, фасиан вә таохларын сонралар Шимал мәркәзи Ермәнистан адләндирылмыш әразиләринә дахил олдуғда баша дүшүр ки, ермә-

ниләр архада галмышлар. Биз ермәниләрин кәлмә элемент олмасы аксиомасына јекун вурараг ики мө'тәбәр мулаһизәни нәзәринизә чатдырырыг. Франса алыми Жорж де Моливел мифик «Бөјүк Ермәнистан» хулјасынын ујдурма олдуғуну көстәрәрәк јазыр: «Онларын белә бир иддиада олмаларына кичичик дә олса әсаслары јохдур... Һәр һалда ермәниләр дил вә башга әламәтләрә көрә һинду халгына мәхсусдурлар... Онларын Асијаја Ливандан вә ја Јерусәлимдән кәлмә еһтималы аздыр». Гафгазшүнас алим И. Шопен ермәни-һајларын мәншөјини ашағыдакы шәкилдә мүәјјәнләшдириб: «Ермәниләрдән, парсуклардан, һајканлардан вә јәһудиләрдән јени, гарышыг бир халг әмәлә кәлди ки, нәјинки өз типик мүстәгиллијини итирди, һәтта өзүнүн һәгиги, (доғма) адыны да итирди».

Үмумијјәтлә ермәни тәдгигатчылары «Бөјүк Ермәнистан» (әслиндә тәчавүзкар Ермәнистан) идејасыны тарихи аспектдән әсасландыраркән ики мөгама хүсуси фикир верирләр:

1. «Бөјүк Ермәнистан» дәвләтинин тарихи-чоғрафијасыны әсасландырмаг.

2. Ермәниләрин вә ермәни дилинин Гафгазда вә индики Ермәнистанда аборикенлијини сүбут етмәјә чәһд көстәрмәк.

Инди исә ермәни дилинин јерлилијинин әсассызлығыны көстәрән мө'тәбәр мулаһизәләри нәзәринизә чатдыраг.

Ермәни алимләри ермәниләрин јашадыглары әразиләрдә ермәни дилинин јерлилијиндән бәһс едирләр. Һәтта онлар бизим ерадан әввәл XIV—XVII әсрләрә аид едилән «һајс һероглиф јазысы» һаггында мөгаләләр чап едирләр. Куја, бизим ерадан әввәл XVIII әсрин «метсаморгиксос—гәдим ермәни» әлифбасындан бүтүн халгларын әлифбалары мејдана кәлмишдир; Ванын Михи јазыја бәнзәр јазысы куја ермәни михи јазысыдыр вә ону ермәничә охумаг лазымдыр. Бу фикир ермәни дилинин «гәдимлијини» көстәрмәк үчүн ујдурмадан башга бир шеј дејилдир. Академик Пиотровски бу ағ јаланлара өз мөгаләсиндә тутарлы чаваб вермишдир. (С. Рүстәмханлы. Өмүр китабы. Б., 1989, сәһ. 82—85).

Ермәни (һај) мүәллифләринин бу дил һаггында мулаһизәләрини гејд етмәк јеринә дүшәр. Алты дили сәрбәст билән Х. Абовјан јазыр: «Мәнә елә бир муасир дил

мә'лум дејилдир ки, о јени ермәни дилинин гәдим ермәни дилиндән фәргләндији гәдәр фәргләнсин... Неч бир (сөһ-бәт «гәдим ермәни дили» олан грабардан кедир) дил мәним үчүн бу гәдәр чәтин олмамышдыр». О бу чәтинлији јарадан амилләри садалајараг јазыр: «...она көрә ки, бүтүн анлајышлар, сөзләрин гурулушу, һәтта ајры-ајры сөзләр мүасир дөврдәки ифадә тәрзинә вә шәрһләрә уј-ғун дејилдир».

Бәс һај (ермәни) дили нечә тәшәккүл тапмышдыр? Академик Н. Ј. Марр бу барәдә јазыр: «ермәни халгы кими, ермәни дили дә һибрит (чалаг) дилдир». Ејни илә һәммин фикри академик М. Абегјан ифадә едәрәк јазырды: «Ермәни дили һибрит дилдир». О бири јандан ермәни гәбиләси дә һибритдир».

Ермәни (һај) дилинин кәнардан кәтирилмәси барәдә рус алыми И. М. Дјаконов јазыр: «Гәдим ермәни дили Ермәнистан јайласынын јерли әһалисинин дилләринә го-һум олмадығындан... ајдындыр ки, о дил бураја кәнардан кәтирилмишдир. Ермәни дилинин әчдадынын илкин дашыјычылары Ермәнистан јайласына синфи чәмијјәт танымајан, јардымчы әкинчилији олан сәјјар малдарлар кими кәлмишләр. Јайланын тәбиәти дә еркән синифли чәмијјәтин социал шәраити илә онлар о заманлар һәлә ермәни дилинә кечмәмиш олан јерли әһалинин васитәси илә таныш олмушлар».

Демәли гәдим ермәни (һај) халгы б. е. ә. тәхминән биринчи миниллијин биринчи јарысында индики Ермәнистандан чох-чох узагда башга бир чоғрафи мөвгедә, јә'ни јухары Фәрат вадисиндә тәшәккүл тапмышдыр.

Дилин ана көкү, һәммин дилин дашыјычысы олан халгын јаранмасы илә сых сурәтдә бағлыдыр. Башга сөзлә ифадә етсәк дејә биләрик ки, халгын тәшәккүлү һансы ареалла, вәтәнлә бағлыдырса, о халгын ана дили дә бу торпагдан бој атыр. (образлы ифадә етсәк, халг торпагдырса, дил дә биткидир). Јә'ни һәр бир халг мүәјјән бир тарихи әразидә тәшәккүл тапыр, инкишаф едир. Сонрадан бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрә башга әразиләрә көчүр. Бу тарих фәлсәфәсинин аксиомудур.

Бу мәнтигә әсаслансаг ајдын олар ки, гәдим һај (ермәни) халгы Јухары Фәрат вадисиндә тәшәккүл тапмыш, сонрадан Гафгаз әразисинә көчмүшдүр. Белә олдуғу һалда ермәни (һај) дилинин Загафгазијада аборикенлијиндән данышмаг хулјадыр.

Ермәни этносунун тарихән јердәјишмәјә мејлини хүсуси вурғуламалыјыг. Чүнки бу тарихи факты ермәни алимләри өз истәдији кими јозараг чанфәшанлыгла сүбут етмәјә чалышырлар ки, ермәни ајағы һансы торпаға дәјибсә ора бизим ана көк вәтәнимиздир. Һәтта онлар һағыл дөврүнә аид мәлуматлары сәһиһ тарих кими гәләмә верирләр. Белә ки, Каталикос VI Иса Иоанндан башлајараг лап сонралара гәдәр ермәни тарихчиләри ермәниләрин Нух әјјамынын сакини олдуғуну иддиа едәрәк куја ермәниләр Нухдан төрәјибләр; Нухун нәтичәси вә Јафәтин нәвәси әфсанәви Һајк имиш. Император I Павелә китаб һәср етмиш ермәни архијепископу Иосифин сөзләринә көрә, «ермәни тајфасынын улу бабаларынын нәсил шәчәрәси һаггында ән сәһиһ мәлумат беләдир: Нухдан Афәт төрәмишдир, Афәтдән Һомер, Һомердән Тирас, Тирасдан Торкон, Торкондан Һајк; немврод илә бирликдә Бабил мәрәкәсини гопартмышдыр. Лакин Немвродун али һакимијјәтини гәбул етмәк истәмәдијинә көрә, бу ишдән әл чәкиб өз торпағына гајытмыш, бунун үстүндә Немврод она гаршы мұһарибәјә башламыш вә бу мұһарибәдә Һајк Немвроду мәғлуб едиб өлдүрмүшдүр. Буна көрә дә Һајка итаәт едән халглар ону өзләринә ата вә һөкмдар биләрәк, ону адына көрә өзләрини һајклар адландырмаға башламышлар. Бәли доғурдан да бу гәдәр ифрат мұбаһисә вә шиширтмәләрин «кәшфи» јалныз вә јалныз ермәни тарихчиләринә мүјәссәр ола биләр.

Фикримизин мабәдини, јә'ни ермәниләрин (Һајларын) јердәјишмәјә тарихи мејлинин сәбәбләри һаггында ермәни алыми К. Н. Јүзбашјанын мұлаһизәләрини динләјәк: «Ермәнистанда јаделли һакимијјәтдән ирәли кәлән спесифик хүсусијјәтләр ермәниләри Вәтәни тәрк едиб Бизанс империјасынын һүддларында мәскунлашмаға мәчбур едирди. Илк күтләви көчмәләр Ермәнистанын биринчи бөлүнмәсиндән сонра (387-чи ил) башланды. Әрәбләрин вә Сәлчугларын һакимијјәти дөврүндә даһа да күчләнди». (К. Н. Јүзбашјан «Багратидләр дөврүндә Ермәни дәвләти вә Бизанс. IX—XI әсирләр» II—чилд Москва, 1988, сәһ. 100). Одур ки, ана көкү Балкан јарымадасынын Фракија вадиси илә бағлы олан ермәниләин улу әчдадлары лап гәдим дөврләрдә Авропадан Асијаја кечәрәк, силсилә көчмәләр нәтичәсиндә әввәлки јашајыш јерләрини тәрк едиб јени әразиләрдә—Чәнуб-Гәрби Загафгазија рекионунда мәскунлашмышлар. Даһа дәгиг ифадә етсәк, ермәниләрин 3000 ил әрзиндә мәрһәлә-

мәһәлә јад әразиләрә көчмәләри просеси давам етмиш-дир». (История Армянского народа. Издательство Ереванского Университета, Ереван, 1980. сәһ. 41).

Ону да гејд едәк ки, јад әһалинин әһатәсиндә јашајан ермәниләр һәр бир васитә илә тутдуглары јүксәк вә зифәләрдән (сәркәрдәләр, вилајәт чанишинләри, али әјәләт мә'мурлары вә б.) өз халгынын хејри үчүн сәмәрәли сүрәтдә истифадә едир, тәбәәси олдуглары дәвләтин сијәси һәјатында фәал рол ојнамагла бәрабәр антидәвләт чыхышларында иштирак едирдиләр. Онлар өз мәгсәдләринә наил олмаг үчүн һәр чүр чиркин васитәләрдән һәјасызчасына истифадә едирләр. Ејни заманда ермәни етносу вә онларын башчылары көчүб кәлдикләри әразиләрдә гоншу халглара гаршы әрази иддиасы сүрәрәк тәчавүзкарлыг һәрәкәтләрини узаг кечмишдән чағдаш заманымыза гәдәр давам етдирмишләр.

«БӨЈҮК ЕРМӘНИСТАН» ИДДИАСЫНЫН ТАРИХИ КӨКҮ

Ермәниләрин экспонсионист тарихинә нәзәр саларкән Албанија вә Арменија (Ермәнистан) мүнәсибәтләринә тохунмаг лабүддүр. Илк дәфә Страбон Арменијанын Албанлара гаршы тәчавүзүнү гејд едир. Онун шәһадәтинә көрә Шәрги Анадолуда Ван көлү јанында кичик бир әрази Арменија адланырды. Фригија тајфаларынын бир голу бурада мәскунлашмыш вә өлкәнин ады илә ермәни адландырылмышдыр. Ишғаллар нәтичәсиндә Арменија ады тәдричән Араз чајындан Шималда јерләшән әразиләрдә дә шамил едилмишдир. Селефки һөкмүдари II Антиохун вәфатындан сонра онун сәркәрдәләри Артакси (ермәни гајнагларына ујғун Арташес) вә Зариадри һөкмдар олдулар. Гоншу халгларын һәмчинин Албанијанын, Адәрбајғанын (Азәрбајҗанын чәнуб һиссәси) вә Иберијанын әразиләрини ишғал едәрәк тәчавүзкар Арменијанын сәрһәдләрини кенишләндирдиләр. Бу барәдә Г. А. Меликишвили јазыр: «Ермәни чарлығынын әсасы Арташес вә Зариадыр тәрәфиндән ерадан әввәл 190-чы илдә гојулмушдур». (Меликишвили Г. А. К древнейшей истории Грузии, Тбилиси, 1954, сәһ. 291). Арташес вә Зариадыр ерадан әввәл 190—160-чы илләр арасында ермәниләрин Ервандитләр сүлаләсинә сон гојдулар вә Арташес вә Зариадыр Албанијадан, Чәнуби Азәрбајҗандан Күр-

чүстандан вә башга-өлкәләрдән эразиләр зәбт едәрәк, «Бөјүк Ермәнистан јаратмышлар». Тарихчи Ф. Мәммәдова «Азәрбајчанын (Албанијанын) сијаси тарихи вә тарихи-чоғрафијасы (е. э. III эср—ер. VIII эсри) әсәриндә көстәрир ки, мәнбәләрә көрә «Бөјүк Ермәнистан» ифадәси ики мәнада ишләнир; чоғрафи мәнада ер. эв. 220-чи илдә ортаја чыхмышдыр. Нәмин ил «Антиох III Селефки Арарат чарлығыны ишғал едәрәк нәмин јерләри Ермәнистанын әсас вилајәти илә (Ван көлү әтрафы) бирләшдирмиш, «Бөјүк Ермәнистан» ифадәси дә о вахт јаранмышдыр». (История Ирана. Москва; 1977, сәһ. 196). Кичик Ермәнистандан савајы бүтүн ермәни вилајәтләри Селевкиләрә табе едилмишдир. Антиох Артакси (Ермәниләр Арташес дејирләр) сүлаләсинин башчысыны «Бөјүк Ермәнистанын» һөкмдары (Стратеги) тәјин етмишдир. (Јенә орада, сәһ. 196). Беләликлә, кичик Ермәнистанан нисбәтән бөјүк јәни кениш нәһәнк Ермәнистан јараныб.

«Бөјүк Ермәнистан» ифадәси сијаси анлајыш кими е. э. II—I эсрләр үчүн, Арташесин вә II Тигранын һакимијјәт башында олдуғлары вә «Бөјүк Ермәнистанын» өз гүдрәтинин бөјүк зирвәсинә чатдығы дөвр үчүн характерикдир.

Фәрат чајындан Шәргә доғру ермәниләрин јашадығлары торпағларда Бөјүк Ермәнистан, Фәратдан Гәрбдә ермәниләрин јайылдығы эразијә исә Кичик Ермәнистан дејилрди. (Адонц Н. Г. Армения и эпоху Юстиниана.— Јереван, 1971, сәһ. 12).

Онларын гәсбкарлығ даирәләри бөјүјәрәк Азәрбајчана мәхсус Каспиананы (вахташыры Албанијаја вә Адәрбајгана дахил иди). Басоропеданы (ермәни мәнбәләриндә Васпуракан Нахчыван вә әтрафы илә бирликдә шимал-гәрби Адәрбајган торпағлары) вә Фавнитиданы (ики вилајәт арасындакы дағлығ эрази нәзәрдә тутулур) әлә кечирир. Бу ишғалчылығ фактына әсасланарағ гејри Албан ән'әнәси Албанијанын эразисинин чәнубдан Күр чајына кими мәнудлашдырмыш, Арменијаны чәнубда Адәрбајган (Атропотена), шималда исә Албанија илә һәмсәрһәд көтүрәрәк онун шәрг сәрһәдләрини Хәзәр дәнизинә чатдырмышдыр. Јад торпағлара иддиа ән'әнәси илә бу дөврдән етибарән өз мөвгејини мөһкәмләндирмиш, һабелә «Бөјүк Арменија» чоғрафи анлајышыны јарадарағ ону Хәзәр дәнизинә гәдәрки Азәрбајчан торпағларына тәтбиг етмишдир. Арменија һаггында јухарыда сөјләнән белә чоғрафи вә сијаси анлајыш I Арташесин

е. э. 190—160-чы иллэр ишғалларындан сонра мејдана кэлэрэк антик тарихшүнаслыға јол ачмыш вэ Страбонун зиддијјэтли мәлуматларында мүәјјән дәрәчәдә јер тутмушду. Әлбәттә, бу сәбәбсиз дејилдир. Белә ки, Страбон ермәни задәканларынын торпаг иддиасына әсасланан мәлуматлардан кениш истифадә етмишдир. Ејни заманда о бир-биринә әкс олан мүхтәлиф мәнбәләрдән дә бәһрәләниши, Албанијада чох аз олдуғларына көрә мәлуматлары касад олан шәхсләрин гејдләринә гејри-тәнгиди јанашмышдыр. (Бах: Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кафгазской Албании М.—Л., 1959, сәһ. 68). Мәлумдур ки, I Арташесин өлүмүндән сонра Азәрбајчанын (Албанија вэ Адәрбајганын) сәрһәдләри дә бәрпа олунду. Арменија һөкмдары II Тигранын е. э. 95—55-и илләр кениш мигјаслы ишғаллары дөврүндә Арменија (о чүмләдән ермәни) нәсли задәканларынын јенидән Азәрбајчан торпағларына саһиб олмағ нијјәтләри башгалдырды. Анчағ II Тигран Азәрбајчаны зәбт етмәк үмидләрини доғрултмағ үчүн реал имкан тапмады. Белә ки, әввәлләрдән ишғал етдији торпағлары исә Рома илә мүһарибәни (е. э. 67—65-чи илләр) удуздугдан сонра итирди. Бүтүн бунлара бахмајарағ ермәни задәканларынын әдаләтсиз торпаг иддиасы тарихи ән'әнә шәклини алды, бу да бир мүддәт сонра Страбонун әсәриндә әкс етдирилди. Өзкә торпағларына, о чүмләдән Албанија әразисинә иддиа тәдричән Арменијаја мәхсус торпағлар кими гәләмә верилмәјә башлады вэ бу даһа бариз шәкилдә еркән орта әсир ермәни гајнағларында (Фавстос Бузант, «Ермәнистан тарихи») вэ она, әсасланан мүасир ермәни тарихшүнаслығында (С. Т. Јеремјан, К. В. Тревер, А. Ш. Мнатсаканјан, Б. Улубабјан вэ башгалары) өз әксини тапды. М. Абегјан Фавстос Бузандан јаздығы әсәрин натамам вэ бәсит олдуғуну јазмышды: «Бу тарих рәијјәт руһунда, хронолокијаја ујғун олмадан јазылмыш, өзү дә һәдсиз шиширтмәләрлә долудур. (Бах: Абегјан Манук. История древнеармянской литературы. Аьпетян, Ереван, 1948, сәһ. 230). Еркән орта әсрләрдә христианлығ пәрдәси алтында Албан торпағларынын ишғал едилмәсинә чәһд көстәрилди. Арменија һөкмдарлары тәрәфиндән Рома, Бизанс мүһарибәләрә чәлб олунду, лакин Азәрбајчан өз торпағларыны сахлады. Заман-заман әлверишли, сијаси шәраит јаранан вахт ермәни әјанлары вэ һаким синиф нүмајәндәләри гоншулара гаршы әсассыз торпаг иддиасыны мејдана гојарағ гаршыдурма јаратмыш, на-

һаг ган төкүлмәсинә баис олмушлар. Тарихи һадисәләри тәһриф едән һәм дә онлары тәчавүзкар Ермәнистан иддиасы призмасындан изаһ едән ермәни мүәллифләри сахта фикирләр ирәли сүрүрдүләр ки, куја Күр чајынын сағ саһилиндә јерләшән Албан торпаглары 6 эср (I Арташесин ишғалларындан та ерамызын IV эсринә кими) «Бөјүк Арменијаја мәхсус олмуш, сонра исә Албанијаја бирләшдирилмишдир. Мисал үчүн С. Т. Јеремјан бу барәдә јазыр: «Сағ саһил Албанијасы алты јүз илә јахын бир дөвр әрзиндә «Бөјүк Ермәнистан» гулдарлыг дөвләтинә дахил олмуш, јалныз IV эсрдә бу әразидә Албан дөвләт гурулушу бәрпа олунмушдур. (Бах: Еремян С. Т. Политическая история Албании. III—V вв.—Вгг между сасанидским Ираном и Римской империей—ИФЖ, 1976. №1, кн; Очерки историйи СССР — (III—IX вв.) М; 1958, сәһ. 102). Бу мәлүматлар тамамилә јанлышдыр. Чүнки 600 ил әрзиндә ер. ә. II эсрдән б. ер. IV эсринә гәдәр мәркәзләшдирилмиш ваһид «Бөјүк Ермәнистан» дөвләти мөвчуд олмамышдыр. Тигранын ишғаллары нәтичәсиндә мөвчуд олмуш, империја ичтимаи гурулушунун сәвијјәси мүхтәлиф олан, әһалиси мүхтәлиф дилләрдә данышан вилајәтләрин давамсыз вә мүвәггәти иттифагындан ибарәт олан бу дөвләт тәбии ки, үзвү тамлыгдан мәһрум иди. Бу да ки, дахили зиддијјәтләрин кәскинләшмәсинә вә задәканларын сепаратчылыг тенденсијасынын күчләнмәсинин мәнтиги давамыдыр. (История Ирана. Москва, 1977, сәһ. 100). Академик мәрһум Зија Бүнјадов бу һалы там реаллығы илә ашағыдакы тәрздә јазмышдыр: «Ермәни дөвләти Артсруни, Бағратуни, Мамиконјан, Анатуни, Бзнуни нәсилләри вә дикәр спарапет, азарапет, малхас, танутер, катапанлар арасында тахт-тач уғрунда кедән сонсуз дава вә мүбаһисәләр нәтичәсиндә јох олмушдур».

Ермәни алимләри Ермәнистан империјасынын экспонист сијасәтини пәрдәләјәрәк «ермәни дилли вилајәтләрин» бирләшмәси киим тәгдим едирләр. Бу тәчавүзкарлыг мұһарибәләринин јунан мүәллифи Страбон белә тәсвир етмишдир: «Әввәлләр хырда өлкә олан Арменијаны Артакси (Арташес) вә Зариадрын мұһарибәләри кенишләндирди. Илк әввәл онлар бөјүк Антиохун сәркәрдәләри имишләр, онун мәғлубијјәтиндән сонра һөкмдар олдулар. (бири Софенада., о бириси Артаксатда (индики Арташат); онлар бир јердә өз әразиләрини кенишләндирдиләр, белә ки, әтраф халгларын вилајәтләринин

бир гисмини гопартдылар: мәсәлән, мидијалылардан (адәрбајганлылардан) Каспиана, Фавнитидә вә Басоропеданы, иберләрдән Париадыр дағ этәјини Хорзена вә Гогаренаны...»

Һекемон дәвләтләрин лакеји олан ермәни һакимләри ән'әнәви гәсбкарлыг хәттини бундан сонра да давам етдириләр. Бу ишғалчылыг мигјасынын кенишләнмәси әтраф дәвләтләрин зәиф вә күчлү олмасы ме'јарындан асылы иди. Селефкиләр дәвләти Ираны вә Орта Асијаны зәбт едиб һакимијјәтини Һиндистана кими кенишләндирди. Парфија вә Рома арасында һәрби мұнагишәләр заманы ермәниләр гоншу әразиләрин мұәјјән һиссәсини әлә кечиртдиләр.

Селефки дәвләтинин сијаси бөһранда олмасындан истифадә едән Парфија һөкмдары I Митридат (е. ә. 171—139-чу илләр) е. ә. 148—147-чи илләр Мидијаны зәбт едир. Е. ә. 131-чи илдә VII Антиох Икичајарасы (Месопотамија) вә Мидијада Селефки һакимијјәтини бәрпа етсә дә, аз сонра парфијалылар илә вурушмада һәлак олур. Бунунла да Селефкиләрин бу әразидә һәрби мұдахилә етмәк имканлары мөһдудлашыр. Сијаси рәгабәт бундан сонра Парфија вә Рома арасында кәскин гаршыдурма характери алыр. Драматик һадисәләр дөврүндә Арменија һөкмдары II Тигран (е. ә. 95—55-чи илләр) VI Митридат илә иттифаг бағламаг фүрсәтини әлдән вермәјәрәк II Тигран VI Митридатын гызы Клеопатра илә евләнмишдир тәчавүзкарлыг актларыны һәјата кечиртди. Һадисәләринбундансонра нечә чәрәјан етдијини гејд етмәмишдән өнчә парфлар илә Тигранын хусуси мұнасибәтләринин әввәлине гајыдаг. Мә'лум олдуғу кими ерамыздан әввәл 189-чу илдә Селефкитдән олан Арташес өзүнү Ермәнистан чары е'лан етди. Арташесин өлүмүндән сонра ермәни чарлығы тәнәззүл едәрәк Парфијанын вассалына чеврилди.

Ерамыздан әввәл 95-чи илдә Тигран Парф һөкмдары II Митридатын (е. ә. 123—87-чи илләр) көмәји илә Арменија чары олур. Страбонун мә'луматына көрә, әввәл о, парфларын јанында Киров кими јашајырды. Сонра о, Вәтәнә гајытмаг үчүн онлардан разылыг алды, әвәзиндә парфлар Арменијанын 70 вадисинә саһиб олдулар. Гүдрәтини артырдыгдан сонра Тигран парфлардан бу вилајәтләри кери алды, һәм дә онларын өлкәсининин вә Арбела (сабиг Ассирија) јахынлығындакы вилајәтләрини талајыб дағытды. Сонра о, Атропатена вә гордиләрин

(Гордиена өлкәсинин әһалиси нәзәрдә тутулур, Гордиена Дәчлә чајынын јухары ахарында, Урмија көлүндән Чәнуб Гәрбдә јерләширди). Һөкмдарларыны вә онларын көмәји илә Икичајарасынын галан һиссәсини өзүнә табе етди. Фарат чајыны кечәрәк Сурија вә Финикијаны тутду.

Рома сенатынын хусуси гәрары илә шәргә көндәрилмиш Лисини Лукул VI Митридаты ерамыздан әввәл 71-чи илдә мәғлубијјәтә угратды вә муттәфиг II Тигранын јанына гачды. Бу да Рома илә II Тигран арасында мұһарибәјә сәбәб олду. Ерамыздан әввәл 69-чу илдә Арменијанын јени пајтахты Тигранакерт (Ван көлүндән шәргдә салынмышдыр) јанында дөјүш Лукулун тәләбәси илә баша чатды.

Ерамыздан әввәл II Тигран мұғавимәт көстәрмәјәрәк көнүллү олараг Рома сәркәрдәси Помпејә табе олду. Ерамыздан әввәл 36-чы илдә Рома сәркәрдәси Антони Парфијаја гаршы јүрүшә башлајыр. Арменија һөкмдары парфларын кечмиш муттәфиги II Артавазд (е. ә. 56—34-чү илләр) Антони илә бирләшир. Плутархын мәлүматына көрә, Антони, Атропатенаја, чатды, өлкәни таламаға башлады.. вә ичиндә Мидија һөкмдарынын өвладлары вә арвады олан Фраат шәһәрини мұасирәјә алды, «шәһәрин алынмасы ләнкидилдијиндән IV Фраат (Парфија шаһы) һүчума кечәрәк он мин Рома дөјүшчүсүнү мәһв етди. Рома тәрәфинин удуздуғуну һесаб едән Артавазд дөјүш мејданыны тәрк едәрәк Антонини тәк гојур. Бу барәдә Плутарх јазыр ки, «Арменија һөкмдары Артавазд (Артабас) ромалыларын ишини удузулмуш һесаб едәрәк мұһарибәнин әсил сәбәбкарынын мәһз өзү олмасына бахмајараг бүтүн адамларыны јығыб кетди».

Ҳашијә. Јери кәлмишкән ермәниләрин тарихән бу чүр хәјанәт шакәринә К. Татсид вә Шејх Шамилин вердији гијмәти динләмәк охучуларымыз үчүн мараглы оларды. Кәлин динләјәк; Татсид јазыр: «...Бу халг (јәни ермәниләр—М. Н.) һәм хасијјәтинә, һәм дә чоғрафи мөвгәјинә көрә әзәлдән икиүзлү халгдыр»... 12-чи китабын 46-чы параграфында о көстәрир ки, «ермәниләрин хаинлији чохлаарына мәлүмдур». 1854-чү илдә Шејх Шамил «Гызыл ноһур» әтрафында руслара көмәк мәгсәдилә онун үстүнә гошун чәкән ермәни Агуту мәғлуб едиб, гәзәблә демишдир:—Сиз нә гәдәр ријакар вә етибарсыз тајфасыныз».

Плутархын вердији хәбәрдән ајдын олур ки, рома-

лылары Адэрбајганы (Атропатена) ишғал етмәјә чәлб едән II Артавазд олмушдур. Ејни заманда о, өзү илә Мидијадан кәтирдији силаһлы 16 мин сүвариләри дә апарыр. Антони ермәни чары II Артаваздын бу бағышланмаз хәјанәтинә көрә ону лајигинчә чәзаландырыр. Белә ки, Антони мұһарибә гуртарандан сонра ону тутуб (е. э. 34-чү ил) Искәндәријјәјә көндәрир вә орадача гәтлә јетирир.

Е. э. 31-чи илдә Антони Рома триумфу Октавијан илә дөјүш баш верир. Бундан бир ил сонра Антони һәлак олур вә шәрғдә ағалыг Октавиан Августун әлине кечди. Октавијанын көстәриши илә Артавазда (III) Арменија һакимијјәти тапшырылды. Анчаг онун һакимијјәти гыса мүддәт чәкди. Плутарх јазыр ки, ермәниләрин разылығы илә мидијалы Ариобарзан Октавијаны ирадәси илә Арменија тахт-тачына јијәләнир. Ариобарзанын вәфатындан сонра Арменија һакимијјәти онун оғлу Артавазда верилди.

Ерамызын әввәлләриндә Арменијанын идарә олунмасында Аршакиләр (парфија) сүлаләсинин нүмајәндәләри иштирак едирдиләр. Белә ки, Парфија һөкмдары Артабанын оғлу Орода Арменијада һөкмдарлыг едирди. Ондан сонра Парфија тахт-тачына саһиб олмуш Вононун кичик оғлу Тридата Арменијаја һакимлик етмәк тапшырылмышды.

Јухарыда дедикләримиздән белә нәтичә һасил олур ки, II Тигран VI Митридатын Ромаја гаршы мүбаризәсиндән истифадә едәрәк ишғалчылыг сијасәти нәтичәсиндә Анадолунун Капподокија вилајәти (Аралыг дәнизи саһили), Сурија, Шәрги Киликија, Финикија вә Јәһуданын бир һиссәси онун мүстәмләкәсинә кечир. Ејни заманда бизим ерадан әввәл 70-чи илләрдә II Тигранын ишғалчылыг зонасына Атропатена, Шимали Месапатомија, Кордуена, Сурија, Адијабена, Финикија дахил иди. (Бах: Дьяконов И. М. Очерк истории древнего Ирана,—М., 1961, сәһ. 192—194; Манандјан Ј. А. Тигран II и Рим. Јереван, 1943, сәһ. 27, 47—48).

Нәтичә үчүн ону да гејд едәк ки, ерамыздан әввәл 66-чы илин јајында мәғлубијјәтә дүчар олан VI Митридат Босфор падшаһлығына гачды. Онун изни илә һәрәкәт едән Помпејин дүшәркә салдығы Ағрыдағ вадисинә II Тигран кәләрәк Помпејдән мәрһәмәт диләди. Беләликлә, дә бизим ерадан әввәл 66-чы илдә II Тигран Лукул вә Помпеј тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрајараг сүлһ мүгави-

ләси бағламагла зәбт етдији торпаглары итирди. Гәдим Дунја тарихиндә көстәрилир ки, гоншу өлкәләрин эразисини ишғал едән II Тигранын өз сағлығында һәмни торпаглар ондан керил алыныб. (Бах: История древнего мира. Издательства «Наука» Москва, 1982, сәһ. 407).

Бизим ерадан әввәл 66-чы илдә бағланмыш сүлһ мугавиләсинә көрә, II Тигран вахтилә әлә кечирдији торпаглардан имтина еләди, өз сәләфләриндән мирас галмыш сәлтәнәтә Помпеј тохунмады, зәбт еләдији јерләри исә алды». II Тигранын ишғал етдији торпагларда јалныз Шимали Месапотамија вә Кордуена Ермәнистанын һакимијјәти алтында галды. Беләликлә, ермәни дәвләти јалныз Ермәнистан јәјласы һудудларында галды. Арсах вә Утинин вахты илә II Тигран тәрәфиндән ишғал олундугуну фәрз етсәк дә, мәғлубијјәтдән сонра башга торпаглар кими, һәмни јерләр дә Ермәнистандан ајрылмышдыр. Бунунла да Арсах вә Утинин II Тигран тәрәфиндән зәбт олунмасы мұлаһизәсинин әсассызлығы үзә чыхыр. (Бах: Ф. Мәммәдова «Азәрбајчанын (Албанија-нын) сијаси тарихи вә тарихи чоғрафијасы. Бақы, 1993, сәһ. 108)

Ермәнистанын бизим ерамыздан әввәл 66-чы ил мугавиләсиндә эразиси ерамызын 37-чи илинә гәдәр дәјишмәз галды, һәмни илдә исә Рома вә Парфија арасындакы сазишә көрә Шимали Месопотамија вә Кордуена Ермәнистандан алыныб Парфијанын тәркибинә гатылды. 37-чи илдә Ермәнистанын сәрһәдләри 387-чи илә гәдәр дәјишмәјиб мөвчуд статус-кво формасында галмышдыр. Сөзү кедән мугавиләләрдә Албанијанын вилајәтләри барәдә һеч нәјә раст кәлинмир. Албанијанын Каспијана вилајәтинә, Хәзәр саһилиндә албанлардан сонра ермәниләрин јашадығыны билдирән Страбонун мә'луматына истинад едән С. Т. Јеремјан белә гәнаәтә кәлир: «Хәзәр саһилинин бир һиссәси «Бөјүк Ермәнистан» эразисинә дахил иди. (Һеч олмаса сијаси бахымдан). (Бах: Еремян С. Т. Армения по «Ашхаратсүјтсу»—Армянской географии VII в. Опыт реконструкции на современной картографической основе.—Јереван, 1963, сәһ. 96). Ону да нәзәр инизә чатдыраг ки, Страбонун мә'луматларында зиддијјәтлилијә тез-тез раст кәлинир. Буну сүбүт едән Страбонун сөјләдији шүбһәләрә нәзәр салаг: Страбон Рома јүрүшләринин иштиракчысы олмуш Посидонијанын (истинад етдији мәнбәләрдән бири) дедикләринә шүбһә илә јанашмаға мәчбур олмушдур: «Иберијалылар вә албан-

лар үзэринэ жүрүш етмиш Помпејин јакын досту олаң Посидонијанын мә'лум һәгигәтләр барәсиндә бу чүр ағыл-сыз мүһакимәләр жүрүтдүјүнү көрүб, онун намәлум шеј-ләр барәдә дедикләринә нечә инанмаг олар».

Ерамызын I әсри әрзиндә Албанија илә Ермәниста-нын тарих керчәкликләри охшар олмајыб көклү сурәтдә бир-бириндән фәргләнир. Ермәни алимләри Албанијаны әсассыз олараг «Бөјүк Ермәнистан»ын тәркиб һиссәси сајыр. Фикримизи сүбут етмәк үчүн Октавјан Август истинадән бир факта мүрачиәт едәк. Октавјан Август ја-зырды ки, «бизим достлуғумузу... албан, ибер вә Атро-патен һөкмдарлары истәјирдиләр». Бу ону көстәрир ки, Албанија Рома илә јакын достлуг мүнасибәтләриндә олмушдур. Буна бахмајараг Албанијанын мүстәгиллији Романы вә Парфијаны нараһат етсә дә о өз сијасы мүс-тәгиллијинин уғрунда мүбаризә апарараг рома импера-торларынын тә'сир даирәсинә дүшмәди.

Император Трајан (96—117-чи ил) өн Асијаја һәрби жүүшләр етди. 114-чү илдә Арменија әразиләри уғрунда Рома илә Парфија арасында мүһарибә јенидән аловлан-ды. Трајан Арменијаны ишғал етди вә бурада Парфија һөкмранлығы ләғв едилди. Бу өлкә 115-чи илдә Рома-нын әјаләти е'лан едилди. IV әср тарихчиләри Фестин вә Јевтракинин әсәрләриндә бу һадисәләр һаггында мә'-луматлар вар. Фест јазыр ки, Рома императору Трајан «Ермәнистаны парфијалылардан кери алды, ону таңдан мәһрум етди вә «Бөјүк Ермәнистан» чарыны тахтдан салды Албанлара чар (һөкмдар) верди, иберләри, бос-порлары вә колхлары Рома тәбәәлијинә гәбул етди» (Бах: Фест. Краткий очерк истории римского народа—ВДИ, 1949, №—3, фәс. XX).

А. Амиранашвили Албанијадан башга бүтүн Гафга-зын Рома һакимијјәтинә табе олмасыны дүзкүн олараг белә гејд едир ки, «Загафгазија халглары арасында ал-банлар өз мүстәгилликләрини даһа јакшы горујуб сахла-ја билдиләр вә гәт'и олараг Романын мүттәфигләринә гошулмадылар».

Ермәнистанын Рома әсарәтинә дүшмәсини 115—117-чи илләрдә бурахылмыш сиккәләр дә тәсдиг едир. Бу сиккәләрдә Ермәнистан дәвләтинин аллегорик шәкилдә Рома императорунун ајаглары алтында отурмуш гадын кими вә ја әсир дөјүшчү эпизодунда тәсвир олунмасы она дәлаләт едир ки, Ермәнистан чарлығы һәмин дөврдә ишғала мә'руз галмышдыр.

Тарихдэн мә'лумдур ки, Иранда парфларын (Аршаки сүлаләсинин) варлығына сон гојулду. Накимијјәтә сасаниләр сүлаләси кәлди.

Сасани шаһлары Загафгазијада һөкмранлығыны әлә кечирмәк уғрунда Рома илә давамлы олараг мұһарибәләр апарырдылар. Бу дөвр Загафгазија өлкәләринин сијаси вәзијјәтинә даир тарихшүнаслыгда мұхтәлиф консепсијалар вар. Сөһбәт Истәр Романын, истәрсә дә Ираның Албанија Ермәнистан вә Иберија триадасына (үчлүјүнә) ајры-ајрылыгда јеритдикләри сијасәт, һабелә сијаси һәрби просесләрдә бу үчлүјүн ролу мәсәләсинә верилән гијмәтдән кедир. Бу бахымдан С. Т. Јеремјанын мұлаһизәләри тарихи керчәклији тәһриф едир. О јазыр: «Бөјүк Ермәнистан» өз ирадәсиндән асылы олмајараг бу мұбаризәјә (Рома илә Иран арасында мұһарибә нәзәрдә ту тулур—М. Н.) гошулмаға мәчбур олурду. Јенә бу мұһарибәдә «Сезарын вә Рома халгынын досту» сајылырды вә буна көрә дә мұһарибәдә Рома империјасы тәрәфиндә иштирак етмәјә мәчбур олан буфер Ермәнистаның мөвгеји бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди»... (Бах: Еремян С. Т. Очерки истории СССР, (III—IX вв.) М., 1958, сәһ. 310). Мүәллифин илк сәтиринә диггәт јетирәк: Мө'тәбәр гајнагларын, јә'ни Дион Кассинин вә Корнели Татситин мә'луматларына әсасән, ерамызын 35—50-чи илләриндә Ермәнистаны Иберија шаһзадәләри ирадә етмишләр. Бизим ерадан әввәл I әсрдән ерамызын II әсринәдәк олан дөврдә Романын ишғал ордулары демәк олар ки, Ермәнистан әразисиндән чыхмамыш вә бу ордуларын сәркәрдәләри өлкәнин әсл саһиби олмушлар. Онларын көмәји илә ерамызын 59-чу илиндән башлајараг Ермәнистаны ја ромалылар, ја да парфијалы чарлар идарә етмишләр. Рома илә Парфија арасындакы 63-чу ил мұгавиләсинә көрә өлкә икигат асылылыг вәзијјәтинә дүшмүшдү. Ермәнистан Парфија ағалығыны гәбул едиб, Парфијадан асылы дөвләт олду. Формал олараг Ермәнистан чары Романын вассалы сајылырды вә тачы ондан алмалы иди. Беләликлә ерамызын 65-чи илиндә ермәни чары I Трдат парфијалы олмасына бахмајараг һакимијјәти Рома императорундан гәбул етмишдир. Ерамызын 114-чу илинә гәдәр парфијалыларын һакимијјәти алтында галан, Ермәнистан 115-чи илдә онлардан алынараг Рома әјаләти е'лан едилди. 387-чи илдә Ермәнистан Рома вә Иран дөвләтләри арасында бөлүшдүрүлдү.

Јадымыза салаг ки, б. е. ә. 66-чы илдә бағланмыш:

сүлһ мугавиләсинә көрә, II Тигран ишғал етдији әрази-
ләрдән имтина етмәли олду. Ермәнистан б. е. ә. 66-чы
илин мугавиләсиндәки әразиси ерамызын 37-чи илинә
гәдәр сабит галды. Елә һәммин илдә Рома вә Парфија ара-
сындакы сазишә көрә Шимали Месапотамија вә Карду-
ена Ермәнистандан алыныб Парфијаја гатылмышдыр.
37-чи илдә Ермәнистанын сәрһәдләри 298-чи ил мугави-
ләсиндә тәсдиг олунмуш вә 387-чи илә гәдәр дәјишмә-
мишдир. (Бах: Еремян С. Т. Армения по Ашхаратсујтсу»
—Армянской географии VII вв. Јереван, 1963, сәһ. 67—
—69).

Сијаси просесләрин бу истигамәтдә инкишафы (јә'-
ни Ермәнистанын Рома илә Иранын нүфуз даирәсиндә
олмасы вә ишғал етдији өзкә торпаглардан дејуре вә де-
факто әл чәкмәси) ајдындыр ки, «Бөјүк Ермәнистан» өз
ирадәсиндән асылы олмајараг ифадәси, гејд етдијимиз
керчәклијә гәтијјән ујғун кәлмир. Тарихин фәлсәфәси
көстәрир ки, фөв'гәлдөвләтин тә'сир даирәсиндә олан
мүстәмләкә өлкә онун диктәси илә дә һәрәкәт етмәлидир.
Бу мәнтигдән чыхыш етсәк Ермәнистан мүстәгил дәвләт
олмајыб, әксинә, Романын һөкмранлығы алтында идарә
олунмушдур. Иеч тәсадүфи дејилдир ки, Ермәнистан е. ә.
66-чы илдән сонра, һабелә II Тигранын вариси II Арта-
ваздын дәврүндә өзүнүн «Рома халгынын досту вә мүт-
тәфиғи» кими гәләмә вермәјә мәчбур олмушдур ки, бу да
фактик Ромадан асылылығын тәсдиги иди. (Бах: История
Армянского народа. Под ред. Аракеляна Б. К. и Иоанис-
яна А. Р. Айпетрат—Ереван, 1951, сәһ. 44—46).

Тарихи дәврләрдән үзү бәри ермәни һаким даирәләрин
фөв'гәлдөвләтләрә архаланараг гоншу дәвләтләрдән тор-
паг гопартмаг факты фактлығында галыр. «Сезарын вә
Рома халгынын досту» сајылан Ермәнистан ифадәси бу
мүһарибәләрдә Романын империја мәнәфејинә чаваб вер-
дијиндән, башга сөзлә ифадә етсәк, Ромадан асылылы-
ғына дәләләт едир, о да јалныш фикирдир ки, «Сезарын
вә Рома халгынын досту» сајылдығына көрә мүһарибәдә
буфер Ермәнистанын мөвгеји әһәмијјәт кәсб едирди. Бу,
Ермәнистанын сијаси чәкисинин Албанија вә Иберијадан
гејри реал олараг үстүн тутулмасыдыр. Ахы, ағыр вә-
зијјәтдә олан Ермәнистанын Сасаниләрин Загафгазија
сијасәтиндә барјер олмасы инандырычы дејил вә ола
да билмәз.

Ермәнистанын сонракы сијаси тәлејини дә Рома вә
Парфија дәвләтләри тә'јин етмишдир. Белә ки, 185-чи

илә гәдәр Рома ордулары Ермәнистанда галдылар. Тра-
ян вә империјанын һәрбчиләри ермәни чары Папын дөв-
рүндә дә сарајда јашајырдылар. 358-чи илдә Ермәнистан
Рома императорларына верки вермәкдә давам едирди.

III әсрә гәдәр Ермәнистанда һакимијјәт Аршаки сү-
лаләсинин әлиндә ола билмәзди. Чүнки онлар Парфија
дөвләтинин нүмајәндәси сајылырды вә һакимлијә Рома
тәрәфиндән тәјин едилирдиләр. Бу дөврдә Албанијада
сијаси ситуасија сијаси мүстәгиллик шәраити илә шәрт-
ләнирди. Албанија Рома вә Парфија дөвләтләри илә
јахынлыг етсә дә, өз мүстәгиллијини даим горујуб сах-
лаја билмишди. Тарихдән мә'лумдур ки, мүстәгил дөвлә-
тә малик олмаг үчүн бу дөвләтин әсас атрибутлары ол-
малыдыр. Одур ки, бизим ерадан әввәл III-I әсрләрдә
Албанија мүстәгил дөвләт кими өзүнүн күмүш сиккәлә-
рини бурахмышдыр. Ермәнистанын бизим ерадан әввәл I
әсрдән ерамызын II әсринә гәдәр һәм дахили, һәм дә
бејнәлхалг вәзијјәти мүрәккәб олмушдур. Белә бир ағыр
ситуасијада, өзү дә Ермәнистан харичи дөвләтләрин, әса-
рәтиндә олдуғу бир вахтда онун сәрһәдләринин сабит гал-
масы һаггында иддиалар чәфәнкијјәтдыр. Антик мүәл-
лифләрин мә'луматларыны арашдырдыгда мә'лум олур
ки, бизим ерадан әввәл I әсрдән ерамызын IV әсринәдәк
Албанијанын чәнуб сәрһәддинин Күр чајы бојунча кеч-
мәси, Арсах, Ути вә Пајтакаран вилајәтләринин 387-чи
илдә Ермәнистанын тәркибиндә олмасы һаггындакы фи-
кирләр Албанија вә Ермәнистанын һәмин дөвр керчәк-
лији илә зиддијјәт тәшкил едир. IV әсрдә Албанија вә
Ермәнистан арасындакы сәрһәддин Күр чајы бојунча
кечдијини иддиа едән ермәни мүәллифи Фавстос Бузан-
данси (V әср) мә'луматлары вә Анани Ширакатсинин
(VII әср) «Ермәнистан чоғрафијасы» әсәриндә јалныш
фикирләр мөвчуддур. Мисал үчүн Ф. Бузандатси јазыр
ки, ермәниләрлә иранлылар арасында саваш гуртаран
кими ермәни сәркәрдәси Мушек Ермәнистан чарынын
әлејһинә чыханларын һамысыны дармадағын еләди; «Мән
Албан өлкәсинә һүчум етдим вә онлары дармадағын
еләдим. Онларын тутдуғлары Ути, Шакашен, Гардма-
надзор, Колт вилајәтләрини вә башгаларыны кери ал-
дым, Күр чајыны әввәлләр олдуғу кими өз өлкәмлә Ал-
банија арасында сәрһәд еләдим...» «Сонра Мушек ибери-
јалыларын чары үзәринә јериди.. ону дармадағын едиб
бүтүн Иберијаны өзүнә табе етди...» (Бах: Фавстос Бу-
зандатси. История Армении. Изд. АН Ари ССР Ереван,

1953, сәһ. 86). Мушекин «Күр чајыны јенидән сәрһәддә чевирмәсини» исә Фавстос Бузандатси ифрат дәрәчәдә шиширдир. Белә ки, бизим ерадан әввәл 66-чы ил, 37-чи ил, 298-чи ил мугавиләләринә көрә Ермәнистанын ишғал етдији бүтүн торпаглар онун әлиндән алынмышдыр. Беләликлә, I—IV әсрләрдә Ермәнистанын реал вәзијјәти һаггында ермәни мүәллифинин вердији мә'лумат Гарсојанын гејд етдији кими Фавстос Бузанс вә Мовсес Хоренли Ермәнистаны өз шәхси идеалларына ујғун тәрздә зәр-дүштилијин һаким олдуғу Иран дөвләтинә гаршы дурма-ға гадир олан ваһид бир өлкә кими көрмәк арзусундан ирәли кәлирди. (Бах: Гасоян Н. Г. Армения в IV в. (К вопросу учочнения терминов «Армения» и «верность») — ВОН АН Арм. ССР, 1971, №-3).

Бу бир һәгигәтдир ки, Ермәнистан тарихи бу чар-лығын сүгутундан сонра јазылмаға башланмышдыр. Бузант V әсрин сонунда, јә'ни 428-чи илдә өз әсәрини јаз-мышдыр. Мә'лумдур ки, ондан әввәл, јә'ни 387-чи илдә Ермәнистан артыг бөјүк дөвләтләр арасында бөлүшдүрү-ләрәк бир дөвләт кими ифласа уғрамышдыр.

Ермәниләри мә'нәви-идеоложи нөгтеји-нәзәрдән иран-лылар әлејһинә (450—451-чи илләр) гијама һазырламаг үчүн Ермәнистанын әрази бүтөвлүјүнү вә шиширтмә тә'рифләрлә долу олмајан күчүнү әкс етдирән бир әсәр лазым иди. Демәк, белә мәнтиги нәтичәјә кәлирик ки, «Бөјүк Ермәнистан» объектив һәгигәтин мәһсулу олма-јыб, утопик бир хүлјадан башга бир шеј дејилдир.

Ермәнистанын бөлүшдүрүлүб ики фөв'гәлдөвләт тәр-кибинә гатылмасы шәраитиндә Ермәнистанын өз әрази-сини Иберија, Атропатена вә Албанијанын торпаглары һесабына кенишләндирмәјини һај-һәширлә гејд едән ер-мәни тарихчиләринин гејри-реаллығы ајдын олур. Мәһз елә ермәни мәнбәләри Күрүн сағ саһилиндәки әзәли Ал-бан вилајәтләрини—Ути, Арсах (индики Дағлыг Гараба-гын әразиси) вә Пајтакараны да бу нијјәтлә Ермәнис-танын «малы» һесаб едир.

С. Т. Јеремјан белә һесаб едир ки, бурада 387-чи илә гәдәрки Албан дөвләтинин әразиси нәзәрдә тутулур. Бу мұлаһизә Ананија Шираклынын «VII әср Ермәниста-нын чоғрафијасы» әсәриндәки мә'лумата әсасланыр: «Та-рихән Албанија—Күр чајы вә Гафгаз дағы арасындакы өлкәдир». Муса Каланкатлы вә Мовсес Хоренлинин син-хрон мәнбәләридә көстәрилир ки, ерамызын I әсриндә Албанијанын чәнуб сәрһәдди Араз чајы бојунча кечир-

ди. Каланкатлыдан бу барэдэ бир мѣлуматы динлѣјѣк: «...Сикаан нѣслиндѣн, Иафет тѣрѣмѣлѣриндѣ олан Аран Јерасх (Араз) чајындан Хынаракерт галасынадѣк Албанија чѣллѣринин вѣ дағларынын вадиси иди... дејирлѣр, Ути, Кирдман, Содеја (Арсах) Гаргар кнјазлығларынын халғлары онун (Аранын) ушағларындан ѣмѣлѣ кѣлмишдир. Ејни фикри Хоренатси дѣ тѣкрар едир. Садаладығымыз бу мѣнбѣлѣрин ортағ мѣхрѣчи бир нѣгтѣдѣ ѣмумилѣшир ки, Ути, Арсах Кирдман—Күрүн сағ саһили Ермѣнистанын тѣркибиндѣ олмамыш вѣ ола да билмѣзди.

Јухарыда гејд етдик ки, Рома вѣ Иран дѣвлѣтлѣри 387-чи илдѣ Ермѣнистанын бѣлүшдүрүлмѣси һағгында мугавилѣ бағламышлар, С. Т. Јеремјанын мугавилѣзѣсинѣ кѣрѣ Ермѣнистанын бѣтүн учгар вилајѣтлѣри—Ути, Арсах, Пајтакаран, Гугарк вѣ башгалары бу мугавилѣјѣ ѣсасѣн Ермѣнистандан гопардылмыш, ѣлкѣнин дахили мѣркѣзи һиссѣси кими ики дѣвлѣт арасында бѣлүшдүрүлмүшдүр. Онун дѣрддѣ ѣчү Ирана, дѣрддѣ бири исѣ Ромаја чатмышдыр. (Бах: С. Т. Еремян. Очерки истории СССР, III—IX в. в. — М., 1958). «Сасанилѣр дѣвлѣтинин јени инзибати бѣлкүсүнѣ ѣсасѣн Ермѣнистанын Арсах, Пајтакаран вѣ Уту Вилајѣтлѣри Албанијаја, Гугар вилајѣти исѣ Күрчүстана гатылмышдыр. Тарихчи албаншүнас Ф. Мѣммѣдова кѣстѣрир ки, «Ермѣнистан ики импѣрија арасында бѣлүшдүрүлѣндѣ, онун ѣтраф вилајѣтлѣринин гоншу дѣвлѣтлѣрѣ ѣз мѣстѣгилликлѣрини горујуб сахласалар да, ејни заманда бу ики импѣријанын тѣсир даирѣсиндѣ галан Сасанилѣр дѣврүндѣ исѣ һугуги бахымдан онларын вассаллары сајылан Албанијаја вѣ Ибѣријаја верилмѣси факты гејри-мѣнтиги сѣслѣнир». (Бах: Ф. Мѣммѣдова Азѣрбајчанын (Албанијанын) сијаси тарихи вѣ тарихи чоғрафијасы, Баки, Азѣрнѣшр, 1993, сѣһ. 116). Јухарыда садаладығымыз фикирлѣри ѣмумилѣширѣрѣк бѣлѣ гѣнаѣтѣ кѣлѣ билѣрик ки, Ути, Арсах вѣ Пајтакаран вилајѣтлѣринин Ермѣнистанын ѣразиси һѣсаб едѣн ѣздѣнирағ ермѣни тарихчилѣринин мугавилѣзѣлѣри тарихи һѣгигѣти тѣһриф едир. Мѣтѣбѣр мѣнбѣлѣрин вердији сѣһиһ мѣлуматлар, һѣмчинин сѣзүкѣдѣн дѣврдѣ јаранмыш тарихи керчѣклијин објѣктив ѣјрѣнилмѣси бир даһа тѣсдиг едир ки, мѣсѣлѣнин бу формада гојулушу чѣфѣнкијатдыр.

Нѣтичѣ. Фикримиздѣ ермѣни тарихшүнаслығында «Бѣјүк» Ермѣнистан» чѣфѣнкијатыны ѣсасландырмағ ѣчүн мѣвчуд олан консѣпсијанын пучлуғуну сүбүт етмѣк

мәсәләжә әсасән үч аспектдән јанашылмасыны зәрури едир;

1. Үмумијјәтлә, ермәни этносунун этнокенизи вә онларын Гафгазда аборикен дејил, кәлмә олдуғуну сүбүт етмәк;

2. Ермәниләрин Гафгаза кәлмә олмасы мөвгејиндән чыхыш едәрәк, тәбии олараг ермәни дилинин дә кәнардан бураја (јә’ни Гафгаза) кәтирилдијини әсасландырмаг.

3. «Бөјүк Ермәнистан» јә’ни ермәни алимләринин ујдурма фактлара әсасланараг иддиа етдији дәниздән-дәнизә арасындакы фөв’гәл-әразисинин тарихи чоғрафијасыны гоншу торпаглары ишғал етмәк призмасындан гијмәтләндирмәк.

Бурада үч аспекти изаһ едәркән ваһид критеријаја, јә’ни тарихи дәлилләрә, фактлара, реаллығы аксиоматик олан мө’тәбәр мәнбәләрә, көркәмли тарихчиләрин фикирләринә истинад олунмушдур. Хүсусилә, јухарыдакы кениш мә’луматлар Ф. Мәммәдованын мә’лум китабындан көтүрүлмүшдур.

Белә ки, ермәниләрин һансы әразидә илкин мәскун олдуғу вә нә вахтдан Гафгаза көчүрүлмә ахыны барәдә мүәллифләрдән Һеродот, Страбон, Анучин, Шандр, Еркек, Борет, Астотат, Жанд Тер Ален, Жорж де Малевин, Адам Метис, Тојнби Каттејрнес, Жан де Морган, Маслер, Ланк, Нәвваб, Мирзә Јусиф Нерсесов, Мирзә Адыкөзәл Гарабағлы, Каспарин, Киракос, Орбели, Величко, Пантухов, Парсамјан, Госадјан, Шостакович, Гарсамјан, Ишханјан, Пастермачјан, Дјаконов, Петрушевски, Абегјан, Шавров, Чавчавадзе, Свјатиховски, Таһирјан, З. Бүнјадов, Ф. Мәммәдова, Г. Гејбуллајев өз әсәрләриндә әтрафлы, објектив мә’лумат вермишләр. Һәтта ермәни тарихчиләринин өзләри белә мәсәлән, Моисеј Хоренли, Пасдырмачыјан, Налбандјан, Һовһаннисјан вә башгалары ермәниләрин индики Ермәнистанла фактик олараг һеч бир әлагәси олмадығыны көстәрмишләр. Һәтта белә ермәниләр индидә өлкәләринә «Һајастан» дејирләр. Бу барәдә Ишханјан јазыр: «Антик дөврдә ермәниләрин әсл вәтәни олан «Бөјүк Ермәнистан» Кичик Асијада јә’ни Русијадан кәнарда јерләшмишдир».

Ермәни алимләри өз сајсыз-һесабсыз китабларында вә мөгаләләриндә тарихдә Ермәнистанын ролуну шиширдәрәк сахта тарих материалы гурашдырырлар. Һалбуки, бу јазыда сүбүт едилдији кими ермәниләрин әчдадларынын ана көк вәтәни Загафгазијадан кәнарда, јә’ни Бал-

кан жарымадасындан көчөрөк. Кичик Асија рекионунда мөскунлашмышдыр. Бу мұлаһизәни гәдим тарихи мә'хәзләр дә сүбүт едир. Белә олан һалда, јә'ни ермәниләрин кәлмә олмасы тәгдирдә, сонракы дөврләрдә исә ишғалчылыг мәгсәди илә гоншу әразиләрә јүрүш едәрәк тәчавүзкар Ермәнистан империјасынын јарадылмасы вә бу типик олан фактлары нәзәрдән кечирдикдә ермәни тарихчиләринин ујдурмаларынын әсл симасы үзә чыхыр. Бу да ондан ибарәтдир ки, Ермәнистанын Азәрбајчана һәрби тәчавүзүнә идеоложи бәрәәт газандырсынлар. Әслиндә исә өз јаранышындан бәри ермәниләр мұхтәлиф өлкәләрин әразисиндә пәракәндә јашамыш, мүәјјән сәбәбләрдән јашајыш јерләрини мәрһәлә-мәрһәлә дәјишмишләр. Бу мәнтиглә чыхыш етсәк ајдын олар ки, Ермәнистанын тарихдә һеч бир әфсанәви ролу олмамышдыр. Ермәни тарихчиси Патканјан бу һагда јазыр: «Ермәнистан һеч бир заман бәшәр тарихиндә хүсуси рол ојнамашдыр. Бу, ермәниләрин јајылыб сәпәләндикләри бир рекионун чоғрафи адыдыр». Һәгигәтән дә Һеродотун јаздығы кими, ермәниләр Ағрыдағы вә Ван көлүндән гәрбдә, Дәчлә вә Фәрат чајлары јахынлығында—дағлыг јајлада кичик бир әразидә јашајыблар.

Суал олуна биләр ки, индики дөврдә «Бөјүк Ермәнистан» мөвзусуна тарихи сәпкидә гајытмағын мә'насы вә әһәмијјәти вармы? Бәли милјон дәфәләрлә мә'насы вар. Чүнки, елә көтүрәк Ермәнистан—Азәрбајчан мұнағишәсинин башланғычы әрәфәсиндә ермәни идеологларынын тарихи амилә мұрачиәт етмәләрини. Һәтта онлар бу тарихи амили шүар вә формуллар шәкилиндә ифадә едирдиләр. Бу шүарлар белә сәсләнирди: «Тарихи ермәни әразиләринин—Ермәнистана бирләшдирилмәси», «Ваһид милләт—ваһид республика», «Тарихи торпағларын гајтарылмасы».

«Ваһид милләт-ваһид республика» тезисинин ирәли сүрүлмәсиндә нәзәрдә тутулан маһијјәт гысача оларағ беләдир: Бурада ермәни этносунун мұасир этник сәрһәдләринин вә јахуд әразиләринин, онларын дөвләт (Республика) тәрәфләри илә мұвафиг кәлмәмәјидир. Бу проблем этнопроф тарихчиләрини дүшүндүрән бир мәсәләдир. Белә ки, «Етник чоғрафија проблемләри» ады илә нәшр олуна коллектив монографијада јазылан белә бир фикрә диггәт јетирәк: «Әкәр этник инкишафын тајфа мәрһәләсиндә этник вә сосиал-потестор (јә'ни дөвләт) әразиләрин ујғунлуғу бә'зи дөврләрдә мұмкүн идисә,

милли мәрһәләдә, бу, әмәли чәһәтдән әл чатмаздыр вә ја чох надир һалларда һәјата кечирилә биләр. (Исландлар-Исландија) Милләтин тәшәккүлүнә вә јаранмасына кәтириб чыхаран амилләр-инкишаф етмиш чоғрафи әмәк бөлкүсү, үмуммилли базарын мејдана кәлмәси, шәһәрләрин, инкишафы, кениш әлагәләр шәбәкәси, маарифчилик, үмумдөвләт мигјасында тәһсилин тәшкили вә саир ејни заманда гарышыг јерләшмә һалларынын әмәлә кәлмәсинә вә тәкрар јерләшмәсинә сәбәб олур. Бир даһа тәкрар едирик ки, садададығымыз амилләр бу тарихи проблемин актуаллығыны сахлајыр. Тарихлә бу чүр ијрәнч ојун ојнамаг, јә’ни тарихин һансы дөнәминдәсә һәр һансы бир этносун ишғал етдији әразиләри мүәсир дөврдә өз адына чыхмаг һеч бир ағыла мәнтигә сығышмајан бир фикирдир. Ермәни мүәллифләринин бу ујдурмалары, сахтакарлыглары, һоғгабазлыглары һәгигәтин үстүнү малалаја билмәз. Кеч-тез тарихи һәгигәт үзә чыхарылмалыдыр. Бу реал һәгигәтләри сөјләмәк алимлијиндән, хүсусилә миллијјәтиндән асылы олмајараг һәр бир вичданлы шәхсин борчудур. Алимин вәзифәси барәдә академик Н. Марр јазырды: «Елми бахыш бу ајдындыр, бәс онда «сијасәти», бәли, мәһз «сијасәти» нечә баша дүшәк? Мән билмирдим ки, алим ән әввәл стратег, сијасәтбаз, дипломат вә јалныз бүтүн бунлардан сонра алим олмалыдыр, јә’ни мүәјјән социал биликләрин јарадычы вә дашыјычысы, јенилик һавасы илә шүүрлары ојадан, биликләри вичданла шәрһ едән бир шәхс олмалыдыр ки, онун да бир борчу вар: Мөвчуд биликләримиз чәрчивәсиндә, ја лап әввәлләрдән билинән, лакин һәтта алимләрә дә бәлли олмајан, ја да лап инди чә мә’лум олан шејләр барәдә утаныб-чәкинмәдән данышмаг, һәтта чылпаг кралын вәзијјәти кими рүсвајчы мәнзәрәдән данышмалы олса белә, о буну чәсарәтлә сөјләмәлидир—кралын чылпаг олдуғуну һамы көрүрдү, амма ди кәл, мүдрикләрдән һеч кәс буну демәјә үрәк еләмирди, ахырда «ушаг» демәли олду. Һәгигәти һәмишә мүдрикләр сөјләмәз ки. Елә һал јетишир ки, алим кәрәк ушаг олмагдан да чәкинмәсин» (Н. Ј. Марр. Избанные работы, п. IV. Москва, 1937).

Бәли, академик Н. Ј. Маррын дедијинә бир шеји әләвә едәк ки, әкәр алим бу шәрәфли ады бир амбисијаја гурбан вермирсә, она алим демәк олар. Әфсуслар олсун ки, Н. Ј. Маррын алим һаггында сөјләдији бу дәјәрли сөзләр ермәни алимләринин «мө’чүзәләри» илә тәрс мütәнасибди.

«БӨЈҮК ЕРМӘНИСТАН» ТАРИХИ БӨҢТАН ВӘ
ЕРМӘНИ ХӘСТӘЛИЈИ

АЛБАН ХРИСТИАН АБИДӘЛӘРИ ВӘ
АЛБАН КАТОЛИКОСЛУҒУ

Ермәни мұәллифләри «Бөјүк Ермәнистан» утопијасыны әсасландырмағ үчүн тарихи абидәләри дә сахта-лашдырырлар. Археоложи вә топонимик материалларын шәһадәтинә көрә истәр индики Ермәнистан вә Дағлыг Гарабағда нә мадди-мәдәнијјәт абидәләри, нә дә чоғрафи адларда ермәниләрә мәхсус из јохдур. Әзәл тарихдән үзү бәри бу әразиләр Азәрбајчанын олмагла бурада јашајыб-јаратмыш албанлар ана көк вәтәнинин чичәклән-мәсинә хидмәт етмишләр. Белә олан һалда ермәни тарихбазлары албан тарихи үзләрини јерлә-јексан етмәк јолуну сечдиләр, (ермәни хәстәлијинин әсас әләмәтләриндән бири дә тарихивә мәдәнијјәт абидәләринә мәнәви некрофилијанын тәтбиг олунмасыдыр—**М. Н.**).

Тарих шаһиддир ки, Дағлыг Гарабағын хүсуси илә Ағдәрә рајонун Нарынчлар кәнди албан абидәләри илә зәнкиндир. Неч тәсадүфи дејил ки, тарихи мәнбәләрин шәһадәтинә көрә кәнд әразиси XII—XVIII әсрләрдә Хачен мәликлијинин табелијиндә олуб. Буну шифаһи тарих гајнағлары да сүбут едир. Белә ки, нәсилдән-нәсилә тарихи јаддашы кәнч нәслә чатдыран атам, Мәммәдов Әждәр Мәһәррәм оғлунун Талыш Мәммәдовун дәјәрли сөһбәтләрини мисал кәтирмәк олар. Бу кениш бир јазынын мөвзусу олдуғундан фикрими бурада тамамлајырам. Одур ки, ермәниләр Гарабағдакы абидәләрдән Азәрбајчанын изини итирмәк вә онлары өзүнүнкүләшдирмәк мәгсәдилә ишғал етдикләри әразиләрдә ашағыдакы барбарлыг вәһшиликләрини апарырлар.

Онлар бу чинајәткар әмәлијјәтлары һәјата кечир-мәк үчүн чәмијјәтләр, хүсуси груплар вә көнүллү дәстәләр јаратмышлар. Онлар Хотовәнкдәји мүгәддәс Јенисеј мә'бәдиндә, һәмчинин Ајоғлан вә Алпас абидәләриндә галмыш јазылы дашлары Јеревана вә Ечмиадзинә дашымышдыр. Нәлә 1968-чи илдә Мәтиндаранда ермәниләр албанлара аид бир китабы оғурлајыб ермәни китаб-

ханачылыг ән'әнәләрини гәдимләшдирмәк бахымындан тәблиғ етмишләр. 1988-чи илдә Ермәнистандан усталар кәтирилиб Гандзасар монастыр комплексини реставра-сија етмәк ады алтында бир сыра јазылы китабәләри чы-хартмышлар. Азәрбајчан ЕА Милли Мүнасибәтләр (Инс-титуту Елтуран журналы, 1995, №-1—2 (7) сәһ. 22). Мәгсәд исә бу комплексин ермәниләрә мәхсус олдуғуну сүбут етмәкдир. Бу фикрин сахталығыны сүбут етмәк үчүн ики мәсәләјә, јә'ни Арсахын етник көкүнә вә сијаси тарихинә хүсуси диггәт јетирәк. Орта әср албан абидә-ләринин шаһ әсәри сајылан Гандзасар монастыры тарих боју Азәрбајчанын әразисиндә антик вә илк орта әср-ләрдә Албанијанын әјаләти олан Артсахда (Дағлыг Га-рабағ) тикилмиш XIII әср албан мәдәнијјәтинин мәһсу-лудур. Бу тикинти албан етник мүһитиндә јаранмыш-дыр. Артсахын автохтон (јерли) албанлардан ибарәт ол-муш, сонрадан онун әһалиси мәдәни-идеоложи ассимил-јасијаја уғрајарағ ермәниләшдирилиб. Ермәни алимләри исә тарихи сахталашдырарағ Артсахын аборикен (јерли) сакинләринин ермәниләрдән ибарәт олмасы иддиасыны ирәли сүрүрләр.

Дағлыг Гарабағын әразисиндә ибтидаидән албан ет-носунун мөвчудлуг фактыны тарихин мүәјјән интерва-лында етник трансформасија просесинин баш вермәсини, һабелә XIX әсрдә демографик ситуасијасынын дәјишмә-сини ермәни алимләринин өзләридә етираф етмишләр. И. А. Орбели, С. Т. Јеремјан, Ч. Ишханјан, К. Патканов, Н. Емин, Ј. Ианандјан, К. Шахназарјан вә башгалары бу барәдә јазмышлар. Һәлә 1916-чы илдә Ч. Ишханјан «Гафгаз халглары» әсәриндә јазырды: «Дағлыг Гара-бағда јашајан ермәниләрин бир һиссәси аборикенләр-дир, гәдим албанларын нәсилләридир, бир һиссәси исә Түркијәдән вә Ирандан гачыб кәләнләрдир вә Азәрбај-чан торпағы тә'гибләрдән гачыб кәлән бу адамлар үчүн бир сығыначағ олмушдур». (Бах: Азәрб. ССР ЕА Хәбәр-ләри. тарих, фәлсәфә вә һүгуг сер. 1988, № 3, сәһ. 49).

Тарихи мә'хәзләрдә көстәрилир ки, гәдим дөврләрдә вә илк орта әсрләрдә Артсағын етник мәнзәрәсини јерли албан етносу, ути, гаргарлар, каспи, теодлар, һун, ба-сил вә хәзәрләр кими түркдилли сојлар әһатә едиб. (Бах: Һеродот, М. Хоренски, Ф. Бузанд, М. Каланкатук-лу вә с.).

Танынмыш гафгазшүнас, Сабиг СССР Елмләр Ака-демијасынын мүхбир үзвү К. В. Тревер албанлар «За-

гафгазијанын үч эсас гәдим халгларындан бири—Загафгазија Азәрбајчан вә Дағыстан халгларынын әчдадларындан бири адландырыр, онларын гәдим вә јүксәк мәдәнијјәтә малик олдугларыны јазырды. (Бах: К. В. Тревер, Гафгаз Албанијасынын тарихи вә мәдәнијјәтинә даир очеркләр (русча) ССРИ ЕА нәшри, М. Л., 1959, сәһ. 3).

Ермәни алимләринин идејалары һеч бир тарихи факта, дәлилә вә јахуд тарихи мәнбәјә истинад олунмајыб шәхси јарадычылығынын бәһрәсидир. Көркәмли алимләр һәммин мәсәләдә онларын әсассыз мулаһизәләрини тәнгид едәрәк албан этносунун јерлилији мөвгејиндән чыхыш едирләр. Бунунла бағлы ваһид фикир ашағыдакылардан ибарәтдир.

«Кетдикчә албанларын әксәријјәти Азәрбајчан халгынын тәркибинә дахил олду вә мүсәлманлашды, онларын кичик азлығы исә (Шәкидә вә Дағлыг Гарабағда) ермәниләшди» (Бах: М. П. Петрушевски, Азәрбајчанда вә Ермәнистанда феодад мунасибәтләринин тарихинә даир очеркләр (русча) Л., 1949, сәһ. 52).

Гарабағын вә гисмән Азәрбајчан ССР-ин башга вилајәтләринин ермәниләри онун (албан әһалисинин) нәсилләридир. Демәли гәдим Албан әһалиси һәм дә индики азәрбајчанлыларын вә ермәниләрин бир һиссәсинин үмуми әчдадыдыр. Буна көрә һәммин мәсәләдә Азәрбајчан вә ермәни алимләри арасында кедән вә тәәссүф догуран мунаһисәләр әсассыздыр». (Бах: А. П. Новаселтсев, В. П. Памуто, А. В. Черенин Феодализмдин инкишаф јоллары (русча) М., 1972, сәһ. 42).

Бүтүн әсрләр боју вәзијјәт сабит олараг галмыш Арранда (Арран орта әсрләрдә Күр вә Араз чајлары арасындакы Азәрбајчан торпагларынын адыдыр) албан этносу һаким этник ән'әнәви ролуну сахламышды. Күлл һалында тарихи мәнбәләр белә бир һәгигәти тәсдиг едирки, Арран этник сијаси бахымдан Ермәнистанын тәркиб һиссәси олмамыш, һәтта Арранын өз дили, дини вә хачпәрәст халг олдуғуну мә'лумат верән VI әсрә аид олан Мителенли Захаринин «Сурија хроникасында» тәсдиг едир. Ону да гејд едәк ки, әрәбләрин һүчуму вә Әрәб-Бизанс, ондан әввәл исә Иран-Бизанс мунарибәләри заманы Аррана күллү миғдарда ермәни көчмүшдү вә јерли албан әһалиси исә гајнајыб-гарышыб. Григорјан килсәсинин дини һөкмләрини јәјараг ермәни килсәсинин тәзјиг даирәсини кенишләндиридир. Бүтүн бун-

лара бахмајараг, IX—X эсрлэрдэ Арран эһалиси өз ана дилиндэ данышырды. Орта эсрлэрин эрэб мүэллифлэри вэ чоғрафијашүнаслары (Истэхри ибн Һөвгэл, Мүгэддэс вэ б.) да бу барэдэ хэбэр вермишлэр. Н. В. Пигулејскаја «Сирийский источник VI в. о народах Кавказа» эсэринин 109-чу сәһифэсиндэ гејд едир ки, «VI эсрдэ күчлү ермәни тәсиринэ бахмајараг, бу вилајэт (Аран) һэлэ өз доғма ләһчәсини сахламышды.

VII эср ермәни мүэллифи Тәбризи Аракелин «Тарих китабы»да буну тәсдиг едир. О Гарабағы албанлар өлкәси һесаб едир: «Сонра вардапет... албанларын өлкәсинэ, Гарабаға јола дүшдү».

Даһа сонра Дағлыг Гарабағын эһалисинин етник мәншәјинин албан характерини тәсдиг едән сәнәдләрә истинад едәк. 1702—1722-чи иллэрдэ Албан патриархы олан Исај Һәсән Чәлалјанын мөһрүндэ бу сөзләр гејд олунмушдур: «Исамя, соборный Агванский патриарх светого престаса Ганцечарского».

1781-чи илдэ Дағлыг Гарабағ мәликләри мәлик Адам вэ мәлик Бәјләр II Јекатиринаја вэ А. В. Суворова кизлинчә көндәрдији үч мәктубда өзләрини Албан чар тахтынын өвладлары адландырырлар.

1909-чу илдэ албанлар Гарабағда вэ Шамахыда рус синодуна мүрачиәт едир ки, ичазә верин биз лүтеранлығы гәбул едәк. Чүнки Григорјан олдуғумуза көрә бизи ермәни һесаб едирләр, биз ермәни дејилик.

Садаланан фактлардан белә нәтичә алыныр ки, Дағлыг Гарабағын (Арсакын) аборикен (јерли) эһалиси олан албан етносу XX эср дахил олмагла өз милли вугарыны, мәнлијини, көкүнү сахламышдыр. Һәтта удинләр өзләри I Пјотурун адына көндәрдикләри мәктубда јазырдылар: «Биз албанларыг вэ миллијјет етибары илә утиләрик».

Ганзасар мәбәдинин албанларын дини мәркәзи олмасы эсас етибары илә Арсахын етник тәркибинин албан мәнсубијјәтини, дикәр тәрәфдән исә бу комплекси тикдирән Һәсән Чәлалын албан сүлаләсинин нүмајәндәси факты да сүбут едир. Ејни заманда да Һәсән Чәлалын нәслини албан мөһраниләринэ бағлајан нәсил шәчәрәси дә мөвчуддур. Бу мәсәлә барэдэ јери кәлдикчә, бир гәдәр әтрафлы бәһс едәчәјик.

Инди исә Арсакын сијаси чәһәтдән албан сүлаләси тәрәфиндән идарә олунмасыны шәрһ едәк.

Реал фактдыр ки, Арсак I—VI эсрлэрдэ албан (Ар-

шакилэрэ), VII—VIII эсрлэрдэ исэ Албанијанын кнјазлары Мехранилэрэ табе олуб.

VIII эсрдэ эрэб ишғалы нэтичэсиндэ Албан чарлығы сугут етди. Ејни заманда эрэб ишғалы эрэфэсиндэ мөвчуд олмуш Албанијанын дөвлэт мүстэгиллији автокефал католикослуғуну, алифбасы, әдәбијјаты, мәдәнијјәтинин мәдәни-мә’нәви ассимилјасијасынын баш вермәсинин әсасы гојулур. Бүтүн бу суверенлијә мәһведичи зәрбә ермәни католикослуғу тәрәфиндән ендирилмишдир. Белә ки, VIII эсрин әввәлләриндә ермәни католикосу Илја Хәлифә Әбдүл ибн-Мәликә (685—705) билдирмишдир ки, албанлар Хилафәт әлејһинә Бизансла иттифаг бағлајырлар. Албан (диофизит) килсәсинин Бизансдан көмәк умуб она архаланмасы, эрәбләрин һеч хошуна кәлмирди, буна көрә дә эрәбләр ермәни католикослуғунун хаһишини һәвәслә гәбул едир вә бунунла Загафгазијәда Бизансын мәнафејини сарсыдыр вә григорјан кешишләриндән јардым көрүрдүләр, бу кешишләр исә Арранда өз мә’нафеләрини јеридирдиләр.

Бир сөзлә, бу дини мұнагишәнин маһијјәтиндә Албанијаны Загафгазија өлкәләрини нүфуз даирәсинә чевирмәк, хилафәтин стратежи әһәмијјәтинин нәзәрә алараг, бу өлкәләри идеоложи чәһәтдән Бизансдан ајырмаг сијасәтиндә ермәни григорјан килсәсиндә бир аләт кими истифадә едирдиләр. Бу мұлаһизәни ермәни католикосу Илјанын Хәлифә Әбдүл ибн-Малик илә јазышмасы да сүбут едир. Бу јазышманы ашағыда көстәрәк.

«Ермәни католикосу Илјанын Әбдүл ибн-Малик Әмир Мө’минә мәктубу,

Гадир Аллаһын ирадәси илә бизим табе өлкәмиз Сизә гуллуғ едир. Биз вә Албан килсәси бир илаһи Иса дининә е’тигад едирик. Партав тахтында отуран индики Албан католикосу онун адыны чәкир вә өлкәни мәчбур едир ки, һамы дини е’тигадда она гошулсун вә онун һимајәсини гәбул етсин.

Бөјүк һөкмдар, Сиз өз һакимијјәтинизлә әмр бујурун, онлар Аллаһа гаршы ишләтдикләри күнаһ үстүндә мүстәһәгг олдуғлары чәзаја чатсынлар».

Ермәни католикосу Илјанын мәктубуна Әбдүл ибн-Малик Әмир Мө’минин чавабы.

«Еј Аллаһын хадими вә ермәни халғынын католикосу Илја, сәнин сәмими мәктубуну охудум вә сәнә мәрһәмәтим олдуғуна көрә өз сәдагәтли бәндәни чохлу ганунла көндәрдим. Әмр етдим ки, бизим һөкмранлығы-

мыза гаршы гијам едэн албанларын е'тигадына Сизин дининизэ ујғун дәјишиклик едилсин. Бизим һөкмү бәндәмиз Партавада, сәнин һүзурунда ичра едәчәкдир».

Бу һадисәни IX әсрин ермәни гајнағында тәсдиг едир. «Бөјүк Јекија өз һөкүмәт вә мәрдлији илә исламлыларын амирапети (хәлифәси) Өмәрә (бурада хәлифә Әбд үл-Малик дүзкүндүр) мәктүб јазыб әрз етди ки, «бизим өлкәдә бир јепископ вә онун кими бир гадын (I Вараз Трдатын арвады Спрама) вардыр; бунлар Сизин бөјүк дәвләтинизә табе олмагдан бојун гачырыб, охудуғумуз дуаларда Сизин адынызы чәкмәк мәсәләсиндән бизимлә (јә'ни ермәни килсәси илә) бир дејилдирләр, әксинә, јунан падшаһынын адыны чәкиб өлкәмизи онлара вермәк фикриндәдирләр. Әкәр тә'чили сурәтдә онлары арамыздан көтүрмәсәниз, онлар верки мәсәләсиндә вә дикәр ишләрдә тез бир заманда бөјүк имарәтә (Бизанса) тәрәф кечәрләр.

Мәрһум академик З. Бүнјадов јазыр ки, сонра амирапет буну охуду вә бөјүк патриархын елчисинә миннәт-дарлыгла һөрмәт етди вә бөјүк хадимләрдән бирини көндәриб әмр етди ки, дәрһал һәмин Нерсеси гадынла бирликдә онун јанына көндәрсинләр.

О кәлди, һәр икисини тутуб зәнчирлә бағлады, дәвәләрә миндириб амирапетин јанына апарды.

Аз сонра хәлифәнин нүмајәндәләри кнјаз Шероју вә Арранын бир чох кнјаз вә әјанларыны Суријаја апардылар. (Бах: З. Бүнјадов, Азәрбајчан VII—IX әсрләрдә Бақы, 1989, сәһ. 95).

Моисеј Қаланкатуклу «Албан тарихи» әсәриндә јазыр ки, «Бүтүн кнјазларын һамысыны әмирәлмө'минин Әбдүл-мәликин диванына верилән сијаһыда јазылмышдыр вә әкәр онлардан кимсә Исанын ики тәбиәтинә ибадәт едәрләрсә, онлар әсир алыныб гылынчдан кечириләчәкләр. Беләликлә, Албанијанын бүтүн килсәләриндә әмин-аманлыг јаранды». (Бах: Моисеј Қаланкатуклу «Албан тарихи» Бақы—Елм, 1993, сәһ. 182).

Әрәб хәлифәти ермәни килсәсинин јахындан көмәјилә албан килсәсинин монофизит килсәјә чевирди вә ијерархиг бахымдан ону монофизит мәзһәбин ермәни килсәсинә табе етди. Бу просес VIII әсрин әввәлләриндә, јә'ни 705-чи илдә баша чатды.

Бунула да, ермәни килсәси Албан руһаниләрини тутдуғлары мөвгеләрдән сыхышдырыб чыхармыш вә өл-

кәдә эрәбләрини әлләри чатмајан дағлыг јерләрдә јаша-
јан албанлары мөһкәм григорјанлашдырмаға башламыш-
дылар. Хүсуслә, Дағлыг Гарабағ эразисиндә албан әһа-
лисинин григорјанлашдырылмасы башланылыр. Ермәни
руһаниләри хилафәтин әли илә, сонралар исә башга
ишғалчыларын ичазәси вә көмәји илә албанларын әдә-
би абидәләрини мәһв едәрәк, бу абидәләри гәдим ермәни
дилинә—грабара чевирирдиләр. (Бах: С. Т. Еремјан.
Идеология и культура Албании III—VII в. в. В кн.: Очер-
ки истории СССР (III—IX в. в.). М., 1958, сәһ. 329).
Мисал үчүн, Моисеј Каланкатуклунун «Албан тарихи»
әсәри илә албанларын бир сыра башга әдәби әсәрләри
кими.

Т. Тер-Григорјан гејд едир ки, Моисеј Каланкатуклу-
нун әсәри өз әввәлки шәклиндә бизә кәлиб чатмамышдыр
вә онун үзүнү көчүрүб јазанлар ермәни раһибни олдугла-
рына көрә әсәрин үзүнү көчүрәндә ермәни католикосла-
рынын көстәриши илә мәтндә гәсдән тәрифләрә јол вер-
мишләр.

Албан әдәби абидәләринин арадан чыхмасыны албан
килсәсинин ермәни килсәсинә мәнсуб олмасы илә изаһ
етмәк дүзкүн дејил Албан дили эрәб ишғалы заманында
эрәбләрин тәсир даирәсиндән кәнарда олан дағлыг эра-
зинин әһалисинин григорјанлашдырылмасы нәтичәсиндә
јох олмушдур. Бу вәзијјәт ермәниләрин күтләви сурәтдә
мүәјјән рајонлара ахынындан сонра баш верилмишдир.

Григорјанлашдырма процесинин албанларын кәскин
мүғавимәтинә раст кәлмәсини XIII әсрдә Кәнчәдә јаша-
мыш Кирокос Гандзакетсинин ашағыдакы мәлүматы
бир даһа тәсдиг едир. О јазыр ки, «...ермәни дилини јал-
ныз Албан «рәисләринин» әксәријјәти, јәни зәдаканлар
билир вә бу дилдә данышырлар».

Ону да гејд едәк ки, Албан вилајәти олан Сүник, Ар-
сах, Хачен, Шәки, Кирдиман әһалиси илә индики Кәнчә,
Исмајыллы, Гәбәлә, Оғуз рајонларынын әһалисинин
адәт-ән'әнәләри гәдим азәрбајчанлыларын адәт-ән'әнә-
синин ејнидир.

Шәргшүнас алим И. П. Петрушевски објектив олараг
көстәрир ки, «нә Арсах вә нә дә әһалиси ермәниләшди-
рилмиш албанлардан, һазырда исә ермәниләрдән ибарәт
олан дикәр вилајәт вә рајонлар һеч бир заман ермәни
мәдәнијјәти мәркәзләринә мәнсуб олмамышдыр». Даһа
сонра о белә бир нәтичәјә кәлир ки, ермәни килсәси Ал-
банијада өлкәни ермәниләшдирмәк аләти олмушдур.

(Бах: И. Ч. Петрушевски. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха.—Л., 1949—58).

IX эсрдә албан кнјазы Вараз—Трдатын нәслиндән олан Григори Намам дағыдылмыш Албан чарлығыны мүүјјән дәрәчәдә бәрпа етди. Онун вәфатындан сонра Арсаха Григори Намамын оғлу Саак Севада саһиб олмушдур. Саак Севаданын һакимијјәти узун сүрмүшдур.

XII—XIII эсрләрәдә Арсахда Хачын кнјазлығы јаранмышдыр. Академик Орбелинин јаздығына көрә, һәммин кнјазлыг гәдим Албанијанын бир һиссәси иди. Арсах—Хачын кнјазлығынын мәркәзи Хачынчај вә гисмәндә Тәртәрчај чајларынын һөвзәсини әһатә етди. 1215—1261-чи илләрәдә Арсах—Хачын кнјазлығынын һакими Һәсән Чәлал олмушдур. Т. И. Тер—Григорјан јазыр ки, «Албан католикосу Јесаи сој көкү Гадабағда Ашағы Хачын һакими Һәсән Чәлалјан адлы мәһшур кнјаз нәслиндәндир. Өз нөвбәсиндә бу нәслин көкү албан бөјүк кнјаз нәсли Мехраниләрә кедиб чыхыр.

Һәсән Чәлал Хачын вә Архасын суверен кнјазы иди. Мүхтәлиф дилли мәнбәләрәдә—јә'ни ермәни, күрчү вә фарс синхрон мәнбәләриндә, о чүмләдән епиграфиг јазыларда Һәсән Чәлал јүксәк титуллара—«кнјазлар кнјазы», «әзәмәтли һөкмдар», «Хачын өлкәсинин кнјазы», «Хачын вә Арсах өлкәләринин бөјүк кнјазы», «Тачдар», «Албан чары», «Албанија учгарларынын бөјүк саһибни» адландырылмышдыр. Һәсән Чәлал өзү чар, һөкмдар титулу илә чағырылыбдыр.

Ганзасар монастр комплекси Һәсән Чәлал тәрәфиндән тикилмишдир. Гәдим монастр Һәсән Чәлалдан хејли әввәл мөвчуд иди вә Хачын һөкмдарларынын—Чәлилиләрин ата-баба мәгбәрәси сајылырды. Анчаг 1216—1238-чи илләр эрзиндә Һәсән Чәлал тәрәфиндән албан патриархы Нерсес Ганзасарскинин тә'киди илә Ганзасар монастр комплекси тикилмишдир. Ону Һәсән Чәлал өзү Ермәнистанын дејил, мәһз «Албанијанын тахт-тач монастры» адландырмышдыр. Һәсән Чәлал да бурада дәфн олунмушдур. Бу факты, 1828-чи илә кими кәлиб чатан гәбир үстү дашлардакы епиграфлар да буну сүбут едир.

1240-чы илдә Ганзасар монастры үзәриндәки китабәдә јазылмышдыр: «Мән Аллаһын мүт'и гулу, Вахтангын оғлу, бөјүк Һәсәнин нәвәси Һәсән Чәлал кениш сәрһәдләри олан учгар вә бөјүк Арсах өлкәсинин гануни мүтләг һакимијјәм».

Ермәни тарихчиләринин дедикләринин зиддинә ола-

раг, Арсах вә Ганзасар Ермәнистанын вә ермәниләрин олмајыб, албанлара мәхсусдур. Ганзасарын ермәни мән-субијјәти мүлаһизәсинә гаршы бир нечә тутарлы тәксиб-олузмаз дәлил-сүбутлары нәзәринизә чатдыраг. Белә ки, бу дөврдә киракос Гандзакетски өзүнүн «Тарих»ини ја-зыр. Гануни һакимијјәтинин Албан Мехраниләринин һа-кимијјәтинә әсасландығыны көстәрмәјә чалышан Һәсән Чәлалын тәкиди илә Моисеј Каланкатуклунун «Албан тарихи» давам етдирилмиш вә ораја дөрд фәсил әлавә едилмишдир. Һәмин әлавәләрдә Һәсән Чәлалын Ганзасар монастр комплексини тикдирмәси гејд едилмишдир.

Ејни заманда Мхитор Гош тәрәфиндән јазылмыш «Албан салнамәси» дә Моисеј Каланкатуклунун әсәри олан «Албан тарихи»нин давамы иди. Албан руһу бу әсәрин мәрзини тәшкил едир. Әсәрин албан ады илә ад-ланмасы, һабелә М. Гошун «Бизим албан өлкәмиздә» сөzlәри, албан Арсахына дәлаләт етмәси бу мүлаһизәнин адекват ифадәсидир.

Һашијә. Моисеј Каланкатуклунун «Албан тарихи»нин башына ачылан ојун Мхитор Гошун «Гануннамә»синин дә башына ачылмышдыр. Бу әсәрин наширләри әлјазма-сында олмајан «Һајос» сөзүнү онун адына әлавә етмиш вә сахта башлыг: «Ермәни гануннамәси» адыны гондар-мышлар. (Бах: Армянской судебник Мхитара Гоша. Је-реван. 1954, сәһ. 57).

Мхитор Гошун тәрчүмеји-һалы вә әсәри мүәллифин өз мүнасибәтинә диггәт јетирсәк, ајдын олар ки, ермәни наширләринин бу ујдурмасы нәдән ибарәт имиш.

Мхитор Гош 1130-чу илә јахын Кәнчә шәһәриндә ана-дан олмушдур. Онун мүәллими вардапет Јовһаннес То-вузски олмушдур. Мхитор Гош вардапет олдугдан сонра Киликијада тәһсил алмышдыр. Кәнчәјә гајытдыгдан сонра Мхитор шакирдләрини өз әтрафына чәлб етмиш-дир. Крикос Гандзакесинин «руһани бабасы» олан Мхи-тор Гош һаггында билдијимиз мәлүматын бөјүк һиссәси ондан кәлиб чатмышдыр. Албанија каталикосу III Сте-паннос Мхитор Гошу севмәјиб, ону сыхышдырдығы үчүн Мхитор Хачына кедир вә тәхминән 1184-чу илдә Кетик монастырында сакин олур. Сонралар Хачын кијазы Вах-тангын вә онун јахын адамларынын көмәји илә Мхитор Гош Нор Кетиг монастырынын әсасыны гојур вә 1213-чу илдә елә орада өлүр.

Әсәрин 8 №-ли әлјазмасынын сонлуғундакы фикирини мүәллијин өз әсәри һаггында ифадәси һесаб олунур. (Бах: Мхитор Гош «Албан салнамәси» Бақы—Елми—1993. сәһ.

240). Сонлуг беләдир: Биз патриархларын сијаһысыны (Монсеј Дасхурансинин) Албанлар тарихинин ахырындан башлајыб (индики) Албанијага гәдәр, һәм дә башга һадисәләрлә бирликдә, өзү дә көрдүјүмүз вә һаггында ешитдијимиз гајдада јазырыг».

Гандзасар монастр комплексинин тамамилә албан характерли олмасыны сүбүт едән XVIII әсрин рәсми сәнәдлариндә ишләдилән дини титуллар белә гејд едилирди: «Агван (Албан) өлкәсинин мүгәддәс бөјүк кантсесар (Гандзасар) тахт-тачынын Агван килсә патриархы».

Гандзасар мә'бәдинин албан характери бир дә онунла шәртләнир ки, Арсахын руһаниләри зәдаканларла бирликдә ермәниләрин дејил, албан килсәләриндә ибадәт едирләр. Албанијанын әксәр патриархлары Арсах руһаниләринин нүмајәндәләри арасындан сечилибди. О да әһәмијјәтлидир ки, Гандзасар мә'бәдинин мүгәддәс сајылмасы мәрасиминдә Ермәнистанын дејил, Албанијанын каталикосу иштирак етмишдир.

Сөзү кедән мәсәләдә әсл һәгигәт ондан ибарәтдир ки, ермәни каталикослуғу Бизанс императорлары, Иранын Сасани шаһлары, әрәб хәлифәләри, монголлар вә сәлчуглар, Сәфәвиләр сонра исә рус чарына тәлхәкликлә гуллуг көстәрәрәк өз мәнәфеләрини һәјат кечирирдиләр. Одур ки, ермәни килсәси Албанијада ермәни христиан тәблиғатына кениш јер вермәклә албан каталикослуғуну өзүнә табе етдирмәјә чәһд көстәрир. Бу барәдә академик И. А. Орбелинин бир нечә сәчијјәви игтибасларыны динләјәк: IX әсрдә Албанијада ермәни христиан тәблиғатынын вә маарифчилик фәалијјәтинин, рајонларын сечилмәсиндә мис мә'дәнләринин олдуғу јерләрлә бу гәдәр гәрибә шәкилдә ујғун кәлән, күчләнмәсинин һәгиги сәбәбләринин ајдынлашдырылмасы вә албан халгы олмасы да, албан тајфаларынын әшјави, еләчә дә әдәби ирсинин тәһлил едилмәси кобудлуғу Татситдән тутмуш Стефан Орбелинә гәдәр (XIII әср) бүтүн милләтләрдә вә динләрдә јазычылар тәрәфиндән бу гәдәр парлаг шәкилдә сәчијјәләндирилән бу халгын һәгиги мәдәни симасы һаггында мәсәләни ирәли сүрмәјә имкан верди, чүнки онларын һамысы үчүн Албанија мүстәмләкәләшдирилмәјә мә'руз галмалы олан вә әһалинин милли симасы там мәһв едилмәклә мүвәффәгијјәтлә мүстәмләкәләшдирилмиш әразидир».

«XII әсрин сонуна доғру Албанија нәинки өзүнүн адыны итирмишди, ејни заманда о, һәлә әввәлки әср-

ләрдә чәнубдан—Ермәнистан тәрәфиндән ишғал едилмиш эразинин хејли һиссәсиндән дә мәррум олмушдур...»

Албан христиан абидәләри һаггында гәнаәтин С. Т. Јеремјан белә јазмышдыр: «Хејли һиссәси әрәбләрдән әввәлки дөврә аид олан христиан абидәләринин чох бөјүк мигдары гәдим Албанијанын ермәниләшдирилмиш һиссәсиндә, гәдим Албан вилајәтләри олан Артсах вә Утикин эразисиндә сахланылмышдыр».

Ермәни килсәси Чар Русијасы дөврүндә чалышдығы, јә'ни албан католикослуғунун ләғв олунуб ермәни григориан килсәсинә гәт'и олараг табе олмасы мәгсәдинә наил олду. Һәлә В. Л. Величко бу барәдә јазырды: «XVIII әсрин сонунда Ечмиәдзин католикосунун халг тәрәфиндән сечилмәси принципинә зидд олараг, бу минбәрдә јалныз Ечмиәдзин руһаниләрин сечдији архијепископ Гукас (Лука) әјләшди. Константинопол ермәни патриархы Захарија е'тираз етди. Гукас она риггәтли мәктублар јазды, бу арада исә Константинополун ермәни ичмасы чалышыб түрк һөкүмәтинин Захаријаны девирмәсинә наил олду. Гукасын тәләсмәси бунунла изаһ олунур ки, Ағван патриархы Израили Ечмиәдзин тахтына сечилмәкдән узаглашдырмаг лазым иди. Сөһбәт, тәкләнмиш Ағван патриархына зәрбә вурмагдан вә теократик мүтләгијјәт гурмагдан кедирди... Ја мә'луматсызлыг, ја да гуллуғ адамларынын сатғынлығы үзүндән бу илдә ону һәм түрк, һәм дә рус һөкүмәти мүдафиә етдиләр. Харичи католикосун хошуна кәлсин дејә Ағван патриархлығы әввәлчә чох сыхышдырылды, сонра исә Гарабағ вә Кәнчәнин Русијаја бирләшдирилмәси илә һисс едилмәдән арадан көтүрүлдү. Мә'лум олур ки, бизим сијасәтчиләримиз һәтта өз һүдудларындан Сис вә Ахтамар патриархипләринин мүстәгиллијин «бүтүн ермәниләрин католикосундан» мүдафиә етмәји баша дүшән түркләрдән дә аз узагкөрән олмушлар». (Бах: В. Л. Величко «Қафказ» Русское дело и межплеменные вопросы» т. 1: СП., 1904, сәһ. 72—74).

Хачында Чәлалиләр сүләләсинин сијаси һакимијјәтинә сон гојулдугдан сонра һакимијјәт албан патриарх-католикосларынын әлиндә олду. Ашағы Хачын һакимләринин, јә'ни Һәсән Чәлалын әчдадларынын нәсли түрбәси Хачынчајын сол саһилиндә, һүндүр дағын үстүндә јерләшән Гандзасар мә'бәди 1511-чи илдән албан католикосларынын игамәткаһы олду вә һәммин вахтдан онлар Гандзасар католикослары адланмаға башладылар. Гандзасар католикосларынын игамәткаһы, ејни заманда, Албан ви-

лајәти олан Арсах кијазлығынын дини-сијаси мәркәзи иди. Арсахда өз нөвбәсиндә XIX әсрә гәдәр өзүнүн әрази сијаси-дини ваһидлијини ермәниләшмәјә вә григорјанлашмаға бахмајараг албан симасыны горујуб сахламыш, албан христиан әһалисинин тарихи ән'әнәви мәркәзи олмушдур. Сон вахтлар ермәни мүәллифләринин е'тираз етдији белә бир суал Ганзасар һәлә илк вахтлардан ермәниләрә мәнсуб олмушса, бәс онда нә үчүн, Ганзасар мәбәди 1836-чы илдә чар һөкүмәтинин гәрары илә Мүгәддәс Синодун хүсуси рескрипти илә (гәдим Ромада императора тәгдим олунан мәсәләјә онун вердији ганун гүввәсиндәки чаваб) ермәни килсәсинә бирләшдирилибдир? Елә бу мәнтиги суал ермәни католикосу I Вазкенин вә ермәни «алимләринин» Ганзасар монастыр комплексинин ермәни вилајәтиндә вә ермәни мүнһитиндә тәшәккүл тапдығыны сүбут етмәк үчүн гопардығы һарај-һәширин әсассызлығыны көстәрир.

Мәрһум академик Зија Бүнјадов гејд едирди ки, «Нә гәдәр ки, Ганзасарда албан патриарх тахты мөвчуд иди вә фәалијјәт көстәрирди, ермәни католикослуғу јени мәскунлашмыш торпагларда еһтијатла һәрәкәт едирди. Лакин 1836-чы илдә Ечмиәдзин Мүгәддәс Синоду пулла әлә ала билдикдән вә онун көмәји илә албан патриарх тахтыны ләғв етдикдән сонра ермәни католикослуғу бүтүн албан приходларыны тез әлә кечирди вә Гарабагда албанларын нәсилләри арасында григорјан мәзнәбинин јаймаг саһәсиндә фәалијјәтини сүр'әтлә кенишләндирди. Бу нәсилләрин бир һиссәси григорјанлығы гәбул етмәди вә ислам дининә кечди. Икиләшмәнин нүмунәси јалныз гарабағлылара хас олан «мәлик» сөзү башлајан гоша азәрбајчанлы—ермәни фамилијаларыны көстәрмәк олар (Мәлик—Јегановлар, Мәлик—Аббасовлар, Мәлик—Шаһназаровлар, Мәлик—Агачановлар, Мәлик—Карамовлар, Мәлик—Ағаларовлар вә с.). (Бах: Јесаи Һәсән Чәлалјан. Албан өлкәсинин гыса тарихи. 1702—1722. Бакы, 1992, сәһ. 4).

Ону да нәзәр диггәтинизә чатдыраг ки, Чар Русијасы өз харичи сијасәтиндә христиан тәәсүбкешлијинә архаланырды. Одур ки, Чар һөкүмәти ермәни католикослуғуна бир сыра имтијазлар верди. 1836-чы илдә ермәни Григорјан килсәси һаггында гәрара көрә албан патриархлығы—католикослуғу ләғв едилди.

1836-чы ил гәрарына көрә Ечмиәдзиндәки ермәни—

григоријан Синодуна Ечмиэдзин Али патриархы-католикэсу рәһбәрлик етди.

Харичи мәһәбләр үзрә дини ишләр низамнамәсинә көрә, 1857-чи илдә Русијада 6 ермәни—григориан јепархијасы варды. Бунлар Һәштәрхан, Күрчүстан, Гарабағ, Нахчыван—Бессарабија, Ширван, Ирәван јепархијалары иди. Албан килсәси, албан јепархијасы мәфһумлары исә арадан көтүрүлмүшдү.

1909—1910-чу илләрдә Рус Синоду Ечмиэдзин ермәни-григориан Синодуна вә Ирәван ермәни-григориан консисторијасына, јә'ни инзибати идарәсинә ичазә верди ки, табелијиндә олан јепархијаларын көһнә архив сәнәдләрини мәһв етсинләр. Сөзсүз көһнәлмиш ермәни архивләри илә бирликдә албан килсәсинин архивләри дә мәһв едилди.

Бүтүн бу мәсәләләрә јекун оларағ белә гәнаәт һасил олур ки, һәлә әрәб хилафәти илә ермәни килсәсинин сөвдәләшмәси нәтичәсиндә Албанијанын исламлашдырылмасы, өлкәдә мәдәни-идеоложи ассимилјасијаја—христиан албанларын григорианлашмасы (ермәниләшмәси) баш верди. Чар Русијасы исә 1836-чы ил гәрары илә албан католикослуғунун варлығына сон гојду.

Ечмиэдзин католикосунун христиан абидәләрини өз адына чыхмағ вә албан католикослуғуну ермәни килсәсинә (705-чи ил) табе етмәк тәсадүфү олмајыб, «Бөјүк Ермәнистан» утопијасына хидмәт едирди. Биз исә сүбут етдик ки, албан халгынын өз мүстәгил килсәси, игамәткаһы Гарабағ әразисиндә јерләшән Гандзасар мәбәдидир. Ермәни католикосунун игамәткаһы исә Ечмиэдзиндә иди. Садәчә оларағ Русија империјасынын Түркијә әразисиндә өз нүфузуну мөһкәмләндирмәк наминә ермәниләрдән бир аләт кими истифадә етмәк үчүн онлара күзәштә кедирди. Одур ки, ермәни католикосунун арзусу илә албан килсәсини ермәни килсәсинин тәркибинә гатыр.

ЕРМӘНИ ТӘЧАВҮЗКАРЛЫҒЫ ВӘ «ТАРИХИ МИФ» ЈАРАДАНЛАР

Ермәни мүәллифләри «Бөјүк Ермәнистан» јаратмағын зәрурилијини әсасландырмағ үчүн «тарихлик методундан» ермәнисајағы јолла истифадә едирләр. Ермәни та-

рихи мифләринин эн әсасларыны ашағыдакы кими садаламаг олар:

1. Ермәниләр гәдим мәдәни христиан халгдыр.
2. Ермәнистанын чоғрафи вәзијјәти шәрг-гәрб мүнәсибәтләриндә ермәниләр үчүн хусуси рол јарадыр. Ермәнистан мәдәни дүнјанын бир нөв өн мөвгејидир.
3. Ермәниләрин дүнјада ролу әдаләтсиз олараг кичилдилмишдир вә јенидән гијмәтләндирмәлидир.
4. Ермәниләрин фачиәви тәлеји илк нөвбәдә онун барбарларын, дүшмәнләрин әһатәсиндә олмасы илә шәртләнир.

5. Ермәниләрин өз дәвләтчилијинин олмамасы онлара өз потенсиалыны там ачмагда манеәчилик төрәтмишдир.

Ајдын мәсәләдир ки, миф реаллығы әкс етдирмир вә етдирә дә билмәз. Бунлар бир-бирилә зидд анлајышлардыр. Она көрә дә јухарыда көстәриләнләр ермәни мифик ујдурмасындан башга бир шеј олмајыб, «Бөјүк Ермәнистан» империјасы јарадылмасында мифоложи зәмин ролуну ојнајыр. О ки, галды бу шиширтмәләр вә ифрат мүбаһисәләрә, әсәрин әввәлиндә тәкзибедилмәз дәлил—сүбутларла елми-тәнгиди чаваб вермишик.

Јухарыда арашдырылан «Бөјүк Ермәнистан» «консепсијасынын» мүхтәлиф аспектләрдән тәһлил едилмәси белә мәнтиги нәтичә һасил етмәјә имкан верир ки, ермәниләр әрази иддиаларыны ирәли сүрмәмишдән әввәл өз тәләбләринә тарихи дон кејиндирир, сонра исә «гәдим улу ермәни торпагынын» Ермәнистана јенидән бирләшдирилмәсинин лабүдлүјү барәдә ичтимаи рәјдә идеоложи зәмин јарадырлар. Бунунла Ермәни «һәрби» тәблиғат машины ишә дүшүр.

Бу фикир тәк ермәни идеологларынын Азәрбајчан торпагларына иддиасы илә сүбут олунмур. Белә ки, ермәниләр Краснодар вилајәтинә мухтаријјәт верилмәси тәләбини иддиа етмәмишдән өнчә, ермәни алимләри кәләчәк торпаг истәкләринә тарихи зәмин һазырлајырдылар. Һәлә 1982-чи илдә С.Аракелјан «Ермәниләрин шимали гәрби Гафгазда мәскунлашмасы вә черкосајларын јаранмасынын бә’зи мәсәләләринә даир» адлы мәгалә илә чыхыш етмишдир.

С. Аракелјан јазыр: «XVI әсрин ахырларында бизим әчдадларымыз Крымдан чыхараг Кубан вилајәтинә кәлмишләр. Бу заман онлар дағлыларла гајнајыб гарымыш, онларын дилләрини, адәтләрини, һәјат тәрзләрини гәбул етмишләр. Ермәниләр бу әразиләрә тичарәт мәгсә-

ди илэ кэлмишлэр» (Бах: Кафгаз вэ Византија алмана-
хы, Јереван, № 3, 1982, сәһ. 30).

Армавириин јерли сакинләри исә ермәниләри белә тәс-
вир едирди. Дағлара Ермәнистандан гәрибә көркәмли
адамлар кэлмишдиләр. Онлар тәпәдән дырнаға гәдәр си-
лаһланмышдылар. Онларын әјниндә дәмир көјнәкләр,
дәмир дирсәкләр, әлләриндә дәмир балталар вар иди.
Көрүнүр, бу ермәниләр Бизанс вә јунан гошунларынын
тәркибиндә вурушанлар имиш, хәјанәт етдикләриндән,
бу торпаглардан говулмуш, әләкечмәз Гафгаз дағларына
пәнаһ кәтирмишләр.

Ермәни мүәллифләринин өзләри дә тәсдиг едир ки,
онларын әчдадларынын илк күтләви көчмәләри Ермә-
нистанын биринчи бөлүнмәсиндән сонра (387-чи ил)
башланды.

Бизанс дәвләти ермәни феодалларына инанмадығы
үчүн онлары өз вассалыглары Киликијаја, Шимали Су-
ријаја, Болгарыстана говмушдур.

Һашијә. Һәммин дәврләрдә Киликија, Шимали Сурија,
Болгарыстан әразиләри Түркијә Османлы империјасы-
нын гисминдә Мисирдә гурулан түрк Мәмлүк дәвләти-
нин табелијиндә олуб. Гаһирәдә 1250-чи илдә Иззәддин
Ајбәк тәрәфиндән гурулан бу јени дәвләтин рәсми ады
«Әд-дәвләтит-Түркијә», јә'ни Түркијә дәвләти олду.

Бу дәвләтин һөкумдарларындан бири олан Сејфәд-
дин Кутуз Мисирә доғру ирәлиләјән монгол-ермәни хач-
лы мүттәфиг ордусуну, 1260-чы илин сентјабрында Ајн-
Чалуд дөјүшүндә ағыр бир мәғлубијјәт уғратды. (Р. Өз-
дәк. Түркүн Гызыл китабы. Б., 1993, сәһ. 149).

Ермәни алими Гаспар Арутјунјан ермәниләрин әч-
дадларынын бу әразиләрдә мәскунлашмасы һаггында
белә јазыр: «Черкосајлар (јә'ни ермәниләр) Черкесијаја
XI әсрдә Византија императору II Василинин заманын-
да кәлиб, Анидән кәләнләрә әчәмиләр демишләр. Сонра-
дан онлара Әчәмјан ермәниси ады верилмиш, әчәмјан-
лар черкосајларын әчдады һесаб едилир». (Јенә орада
«Кафказ и Византия», сәһ. 32).

Бу мәгамда күрчү шаири вә публисисти Илја Чавча-
вадзенин ермәни тарихбазларынын һоғгабазлыглары ба-
рәдә сөјләдији ифадә јада дүшүр. О дејир: «Ермәни та-
рихчиләри елә һеј чәрәнчилик едир вә һеч заман јаша-
мадыглары јерләрә көчүрләр. Мәкәр ајдын дејил ки,
сәтһи алим кими дүнјаны инандырмаға чалышырлар ки,
куја бу јерләри тутмаға онларын тарихи һаггы вар. Биз

јалныз ону көстөрмәк истәјирик ки, ермәни китаб һәрис-
ләри өз мәгсәдләринә найл олмаг үчүн нечә зирәклик вә
һијләкәрликлә иш апарырлар. Белә һалларда онлар һәр
шеји өзләринә чыхмагда вә башгаларынкыны кизләтмәк-
дә һеч нәдән чәкинмирләр».

Бәли, алман сәјјаһы Алфред Кјортенин сөzlәри илә
ифадә етсәк, нифрәтә лајиг олан ермәни «алимләри»
шимали-гәрби Гафгаз халгларыны ермәниләшдирмәк вә
бу торпаглара јијәләнмәк үчүн бах беләчә һијләләрә әл
атырлар. Һәтта бу әразиләрдә рус тарихчиләри онлар
үчүн XII әсрә аид ермәни килсәси тапмышлар. Һалбуки
бу јерләрдә 14-дән чох христиан килсәси ашкар едилмиш,
амма бунларын һеч бири ермәни Григорјан килсәси
олмамышдыр.

Ермәни Кучук Иоаннесов бу әразиләрә ермәниләрин
кәлмәјини даһа гәдим дөврләрә апарыб чыхартмаг үчүн
дәридән-габыгдан чыхыр. О јазыр ки, ермәниләр бура-
лара XII әсрдә кәлмишләр.

Даһа сонра ермәни мүәллифи јазыр ки, онлар шима-
ли-гәрби Гафгазда јерләшәндән сонра, чәркәз гадынла-
ры илә евләнмиш бунлардан әмәлә кәләнләри черкосај-
лар адландырмышлар. Демәк, Әчәмјан ермәниләри дө-
нүб олуб черкосајлар. Ермәниләр адларыны, аталары-
нын адларыны дәјишдириб јары чәркәз јары ермәни
ады алмышлар ки, кәләчәкдә онлардан торпаг гопартсын-
лар. Ону да гејд едәк ки, чәркәзләр XIII әсрдә бу әрази-
ләрдә олмамышлар. Онларын адлары тарихи мәнбәләрдә
XIII әсрдә чәркәз кими дејил, адыгеј кими чәкилир.

Ермәниләр шимали-гәрби Гафгазда торпаг әлдә ет-
мәк үчүн чәркәз гадынлары илә евләнмишләр. Сонрадан
ирси торпаглара малик олмамыш ермәниләр кијазлардан
торпаглар алмыш, онлара торпаг ренталары вермиш-
ләр. Чәркәз кијазларынын ушагларыны көтүрүб тәрбијә
едиб онлара сүд гардашлыглары вә аталыглар олмуш-
лар. Беләликлә, чечен феодалларындан бирбаш ашагы
феодал һүгугу газанмышлар.

Бурада, јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, ер-
мәниләр өзләрини чеченләрә нисбәтән ганы тәмиз халг
һесаб етмишләр. Пародаксал һалдыр ки, 3000 ил әрзиндә
мәрһәлә-мәрһәлә јад әразиләрә көчән, сајсыз-һесабсыз
халгларла әлагәдә олан ермәниләрин дамарларындан
ахан ган нечә халис саф ола биләр. Ермәни ганынын
натәмизлијини, онларын дамарларында һәр чүр ган
олдуғуну јүзилликләрдән үзү бәри танынмыш алимләр,

сәјјаһлар, психологлар, шаирләр сүбута јетириб, бүтүн дүнјаја фаш едибләр.

В. Л. Величко өзүнүн «Гафгаз» әсәриндә ермәниләрин башга халгларла зорантәбиб чинси әлагәси барәдә белә јазыр: «Ермәниләрин башга халгларла зоракы, мәчбури чарпазлашдырылмасы һаллары да олмушдур. Көрүнүр, нә Иран гошунлары, нә Азәрбајчан татарлары, нә түркләр, нә күрчүләр, нә дә дағлылар дәвләт гурулушуну вә онунла бағлы мәғрур, мәрд өзүнүмүдафиә үсулларыны чохдан итирмиш халгын гадынларынын назы илә бир о гәдәр ојнамамышлар.

Белә бир шәраитдә ајдындыр ки, ермәниләрин дамарларында гарышыг ган ахыр». (Бах: Јенә орада, сәһ. 66—67).

Одур ки, ермәниләрин психолокијасында чүрбәчүр хүсусијјәтләр габа вә бариз тәрздә өзүнү көстәрир. Белә ки, зәифләрә гаршы тәкәббүр вә тәкраредилмәз гәддарлыг, күчлүләр гаршысында гул мүтилији, ријакар вә с. ермәниләрдә ифрат дәрәчәдәдир.

Дүшүндүрүчү фактдыр ки, бир халг һаггында мүхтәлиф дәврләрдә јаранмыш хошакәлмәз фикирләр нәјә әсасланыр. Кәлин бу мәсәләјә мүнәсибәтимизи билдирмәмишдән өнчә бу фикирләри динләјәк вә нәтичә чыхараг:

«Бу халг истәр хасијјәтинә истәрсә дә чоғрафи вәзијјәтинә көрә гәдимдән икиүзлү вә ријакардыр. Бунлар даим ромалылара нифрәтдән, парфијалылара исә һәсәддән аз гала партлајырлар. Ермәниләрин хаинлији чохларына мәлүмдур.

Тасит.

«Ермәниләрин ејиби: бәдфе'л күндәбәдән, оғру, көзүкөтүрмәјән, бир ајағы гачмагда олан, әмрә бахмајан, јерсиз һај-күј салан, вәфасыз, ријакар, сөјүш сөјән, үрәји хылтлы, ағасына дүшмәнчиликдир.

Үмумијјәтлә, онлар башдан-ајаға мүсбәтдән чох мәнфијә јахындыр».

Габуснамә (XII әср).

«Гара дәрили гуллар арасында зәнчиләр ән пис гуллар олдуғу кими, ағ дәрили гуллар арасында ән писи ермәниләрдир. Ејбәчәр ајаглары вар, утанмаздылар... оғрудурлар... Онларын натурасы вә дили кобуддур. Әкәр сән гул ермәнини бирчә саат ишсиз гојарсанса, елә һәмин

саат натурасы ону бәд әзмәлә сөвг едәчәк. О, дәјәнәк алтында вә горхудан јахшы ишләјир. Елә ки, көрдүн тәнбәллик едир, бу һеч дә зәифликдән дејил, әксинә, о бундан һәзз алыр. Белә олдугда дәјәнәји көтүрүб јахшыча көтәкләмәк вә истәдијини јеринә јетирмәјә мәчбур етмәк лазымдыр».

**Исвечрә шәргшүнасы Адам Метс
«Мусальманский Ренессанс»
Издательство «Наука». Москва
1973, сәһ. 144.**

«Ләзкиләр Шилда кәндиңә басгын едәркән кәндиң башчысы Додајевин евинә сохулурлар. Бу адамын Јефрем Сукјазов адлы бир ермәни катиби вармыш. Дөјүшүн шиддәтли јериндә о хилас олмаг арзусу илә өзүнү өлүлүјә вуруб јерә јыхылыр. Ләзкиләрдән бири она илишир вә онун сол голуну кәсир. Ермәни горхусундан чынгырыны да чыхртмыш. Ләзки чөлә чыхаркән сәһвини баша дүшүр, сол әли кәсдији үчүн хәчаләт чәкир. Гајыдыб ермәнинин сағ әлини дә кәсир».

**Александр Дүма
«Гафгаз сәфәри» әсәриндән.**

«Сән көләсэн, сән горхагсан, сән ермәнисән».

А. С. Пушкин.

«Ермәни кәлди, дәрд үстүндән дәрд кәлди».

Күрчү аталар сөзү.

«Он бармагынын онун да шам еләјиб ермәнинин јолуна ишыг салсан, сәнә сағ ол да демәз».

Азәрбајчан зәрби-мәсәли.

«Демәк олар ки, бу әјаләтләрдә халгын өзәји илә тәмасда олан һәр бир адам түркләрә һөрмәт вә мәһәббәт бәсләмәјә ермәниләрә нифрәт вә икраһ етмәјә чалышыр... Әкәр Анадолунун һарасындаса сизи алдадыбларса, гәт и демәк олар ки, ермәниләрлә растлашыбсыныз».

Алман сәјјаһы Алфред Көрте,
«Анадолу ескизләри».

«Сиз нә гәдәр ријакар вә е'тибарсыз тајфасыныз».

Шејх Шамил.

«Инди олдуғу кими, кечмишдә дә гәдим хәјларын ағыздан-ағыза кечән нәғмәләри олмајыб. Она көрә кәм-ағыл, надан вә вәһши адамлар һаггында данышмаг артыгдыр».

Муса Хоренатси.

«Илк ермәни сүлаләсинин башчысы тарихдә олмајыб. О нағыллардан көтүрүлмүш ујдурма шәхсијјәтдир. Мовсес Хоренатси өзү дә V јүзилликдә јашамыш сахтакар бир тарихчидир».

Һәјказјан (Ермәни тарихи
Парис, 1919).

В. Л. Величко ермәниләр барәдә дејилмиш игтибаслара гүввәт олараг јазыр: «Лап гәдимләрдән ермәниләр һагда пис рә'ј јаранмышдыр—әлбәттә, бу тәбиидир, әсассыз дејилдир, әсассыз олсајды, бүтөв халгларда, өзү дә башга-башга заманларда јарана билмәзди».

Даһа сонра јазыр: «Лакин биз ермәни халг күтләсинин һалына нә гәдәр чох ачысаг, онун вәзијјәтинә нә гәдәр јахындан бахсаг, онун инсафсыз-мүрвәтсиз тајфа башчыларына, зүлмкар вә арагарышдыран сијасәтбазларына нифрәтимиз бир о гәдәр артачагдыр».

Бәли, ермәниләрин һаггында гәдимдән бәри сөјләнмиш пис фикирләрин әсас сәбәбләриндән бири, онларын дамарларындан ахан ганын гарышыг, чохтәркибли вә јахуд натәмиз олмасындандыр. Дикәр тәрәфдән ермәниләрин өзкә торпагларына саһиблик иддиә етмәсидир.

Јухарыдакы мисалдан ајдын олду ки, ермәниләр шимали-гәрби Гафгаз әразиләриндә јерләрини мөһкәмләндирәндән сонра, вахты илә бизим башымыза ачдығы ојунлары, јә'ни арвадларыны мүсәлманлара вермиш, адларымызы, сојадларымызы гәбул етмиш, мусигимизи, мәдәнијјәтимизи, адәт-ән'әнәмизи әхз етмиш вә с. һијләкәрликләри ејнилә чәркәзләрин башына кәтирәрк онлары өз доғма торпагларына бурахмамыш, һәтта лап јахын вахтларадәк онлар Гафгаза бәләд олмајан адам-

лара өзләрини «чәркәзләр» кими гәләмә верирдиләр. Ејни заманда да өзләрини кәлмә олдуглары әразиләрин (күрреји-әрзин) ихтијар саһибһи һесаһ едәрәк јерли халгы сыхышдырырдылар.

Мисал үчүн, бир факты адыны, атасынын адыны итирмиш Шиханов Савва Мартиновла өз «һүнәрләри» барәдә јазыр: «Армавир һәлә гәдимдән ермәниләрин мәскунлашдыгы шәһәрдир. Чәркәзләр бу шәһәрдә мәскунлашмаг истәмишләр. Ермәниләр исә онлары мүсәлмандыр дејә шәһәрә бурахмамышлар. Бу мүбаризә узун чәкмишдир. Чәркәзләр григорјанлығы гәбул едәндән сонра шәһәрә бурахылмышлар,.. чәркәзләрин ермәниләшмә просеси ардычыл давам едир». (Бах: «Қафказ и Византија», сәһ. 43).

Һөрмәтли охучу. Бу фикри тәрсинә чевирәндә әсл һәгигәт күн кими ајдын олур. Сабиг јери-јурду олмајан, гоншу торпаглара көз тикән, өлкәдән өлкәјә говулан ермәниләр Гафгазда, Қиликијада, Шимали Суријада вә Түркијә әразиләриндә сахта дөвләтләрини јаратмышлар. Ермәни алимләри тарихин башына мин бир ојун ачараг бу өлкәләри «Бөјүк Ермәнистан»ын тарихи чоғрафијасына шамил едәрәк бунлара тарихи «вәтән статусу» вермишләр.

Бу чағырылмыш бајаты тәсадүфи олмајыб, әксинә, бир ајынын мин ојуну бир армудун башындадыр. Буну даһа сонра Ермәнистанын, Күрчүстанын Чавахети бөлкәсинә әрази иддиасы да ачыг-ашкар көстәрир. Конкрет олараг Күрчүстанын Чавахети бөлкәсиндә чоғлуг тәшкил едән ермәниләр 1989-чу илдән етибарән сепаратчылыг мөвгеји тутараг, бу «гәдим ермәни торпағынын» Ермәнистана бирләшдирилмәси барәдә өз тәләбләрини ирәли сүрүрдүләр.

Чавахетијә ермәниләри Ахүлкәләкдә гурултај чағырмыш, Күрчүстандан асылылығы рәдд едәрәк, бөлкәдә өзүнүидарә үчүн хүсуси комитә јаратмағы гәрара алмышдыр.

Ермәнистан һәлә 1918—1920-чи илләр дөврүндә ачыг-ашкар Ахыска, Ахалкәләк вә Борчалы гәзаларына әрази иддиасы барәдә чыхышлар едирди. Онлар өз иддиаларына тарихи һәгигәт дону кејиндирир, нәинки көстәрилән әразиләри, һабелә Тифлис вә Горини дә «Бөјүк Ермәнистан» хәритәсинә дахил едирдиләр.

И. Чавахишвили јазырды: ...ермәни сијасәтчиләри Күрчүстаны фәтһ еләмәк иштаһы илә кифәјәтләнмәк ис-

тәмирдиләр, әксинә, әкәр баш тутсајды, гәдим Ермәнистаны, куја тарихи сәрһәдләри Күрчүстанын вә күрчү халгынын һесабына бәрпа еләмәк арзусунда идиләр».

Даһа сонра Јереванда 1992-чи илдә «Ермәни ме'марлығыны өјрәнән тәшкилат» тәрәфиндән «Ермәнистанын тарихи мәскәнләри» силсиләсини икинчи сајында Ахалкәләки XI әсрә гәдәр мәһз ермәниләр тәрәфиндән мәскүнлашдығы көстәрилик.

Өзкә торпагларына тамаһкарлығын нәтичәсидир ки, һара ајаг басыбларса, «бура елә дәд-бабадан гәдим ермәни торпагыдыр» иддиасы учбатындан һәмин јерләрдән говулублар.

Бәли, јухарыда дејиләнләрин һамысы тарихи һәгигәт.

Елә исә ермәниләрин бу вә ја дикәр өлкәләрдән овулараг сығыначаг тапдығы јерләрдә торпаг иддиасы етмәјә һаггы вармы? Доғрудан да, ермәниләрин фикринчә (даһа дәгиг јухусунда) Бејрут вә Лос-Анчелес ермәни шәһәридир.

Әсл тарих исә шаһидлик едир ки, ермәниләр говулаговула хәјанәт вә муздлу сатгынылыгла Азәрбајчан торпагларында, хүсусилә бу торпагын бир һиссәси олан Ирәван ханлығында мәскүнлашдырылыблар. Сон мәгсәд исә «Бөјүк Ермәнистан» јаратмагдан ибарәт иди.

ЕРМӘНИ ХӘСТӘЛИЈИ ВӘ ИФРАТ ВӘҢШИЛИК

«Ермәни хәстәлији»нин әмәлә кәлмә тарихи онларын өзләри гәдәр гәдимдир. Анчаг хәстәлијин елми арашдырылмасына 3 әср ундан өнчә башланыб. 17-чи әсрдән башлајараг бу күнәдәк «ермәни хәстәлији» һаггында елми мүбаһисәләр давам едир. Белә ки, мәһшур алимләр Н. Ноллер, Ј. Саһар, М. Паре, Т. Лехсан, Ј. Педнад, С. Сагал, Ј. Турајев, В. Носова, О. Виноградова вә башгалары елми тәдгигат апармышлар. Бу «ермәни хәстәлији»нин Аралыг дәнизи әтрафында даһа чох јајылдығыны мүшаһидә етмишләр.

«Ермәни хәстәлији» 85—90 фаиз ермәниләрдә, 10—15 фаиз исә башга милләтләрдә өзүнү бүрузә верир. Хәстәлијә мүбтәла оланларын да чохунун ермәниләрлә гангоһумлуғу вар.

«Ермәни хәстәлији»нә бә'зи тәдгигатчылар «вахташыры хәстәлик» ады да вермишләр. Онун јенијетмәләр вә

кәнчләр арасында јајылмасы даһа чох тәсадүф олунур. Хәстәлик 4 клиник формада—гарын, дөш, ојнаг ағрылары вә гыздырма шәклиндә өзүнү көстәрир. Сон вахтларда исә хәстәлијин 5-чи руһи-әсәб формасы үзә чыхмышдыр, (Г. Кәнкәрли. Ермәни лоббиси... Азәрбајчан фачиәси. Јазычы. Бақы, 1992, сәһ. 77—78),

Хәстәлијин бир формасы һәрарәтин јүксәлмәси илә әлагәдардыр. Малјаријаја бәнзәри вар. Лакин патоложи әлагәләри јохдур. Франсыз тәдгигатчылары һәрарәтлә әлагәдар ган тәзјигинин дә артдығыны көстәрмишләр. Она «ермәни тәзјиги» ады вермишләр. Бу тәзјиг 50—70 илдән бир галхыр, өзләринә вә башга милләтләрә олмазын фачиәләр нәсиб едир. Елә көтүрәк, сон 10 ил ермәниләрин тәзјигинин галдығы дөврү.

«Ермәни хәстәлији»нин руһи әсәб формасы даһа тәһлүкәлидир. Әсас клиник әламәтләри патоложи јаланчылыг, өзүнә вурғунлуг идејалары, тәғибетмә сајыгламасы, императив сајыгламалар, «ермәни садизми», сонсуз гәддарлыг, сатгынлыг вә с. кими сағалмаз тарихи бәләлардыр. Бу садалананлар ермәни етносунун тарихән сәчијјәви хүсусијјәтләридир. Величко бу барәдә јазыр: «Тәбиәтдә мүәјјән сәчијјәви вә габарыг хүсусијјәтләри илә фәргләнән әшјалар вә варлыглар силсиләси олдуғу кими, инсан тајфа групларында да беләләри вардыр вә онлара тарих дә мүвафиг гијмәт верир, мүасир гоншулары да.

Лап гәдимләрдән ермәниләр һаггында пис рәј јаранмышдыр. Әлбәттә, бу тәбиидир, әсассыз дејилдир, әсассыз олсајды, бүтөв халгларда, өзү дә башга-башга заманларда јарана билмәзди». (Бах: Л. Величко. Кафказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С. Петербург стр. 63—64).

Гәддарлыг, ханлик, һијләкәрлик, хәјанәт, сатгынлыг мүәјјән групларын рәфтар вә давранышында дөнә-дөнә тәкрар олунараг ермәниләрдә етник тәрбијә үсулуна чеврилир, нәсилдән-нәсилә ирсән кечәрәк онларын адәт-ән'әнәләриндә, давраныш вә рәфтар тәрзиндә, башга халгларга гаршы кин-күдрәт, дүшмәнчилик, гансызлыг, реваншист һиссәләрин ачыг ашкар рәвач верилмәсиндә тәзаһүр едир. Мәсәлән гисасчылыг, интигам һиссләри Х. Григорјанын атасына јаздығы мәктубунда ајдынлығы илә ифадә олунур. О, 1937-чи илдә өз атасына мәктуб јазыб, јүз нәфәр азәрбајчанлыны күлләләдијини, беш јүз нәфәр азәрбајчанлыны исә нөвбәдә көзләдијини бил-

дириб бунунла өз милләтинин интигамыны алдыгыны, она хидмәт етдијини көстәрмишди.

Һәлә 1918-чи илдә Амазасп Губаја азәрбајчанлылардан гисас алмаға көндәрилдијини ачыг сөјләмишди: «Мән ермәни халгынын гәһрәманы вә онун марагларынын мүдафиәчисижәм. Мән «чәза дәстәсилә» бура (Губа шәһәсинә) она көрә көндәрилмишәм ки, ики һәфтә әввәл өлдүрүлмүш ермәниләрин гисасыны алым. Мән бура Совет һакимијјәти гурмаға, ја да гајда-ганун јаратмаға кәлмишәм. Мәнә әмр едилмишдир ки, дәнизин (Хәзәр дәнизи) саһилләриндә Шаһ даға гәдәр мүсәлманлары мәһв, евләрини јерлә-јексан едим».

Сон әсрдә хүсуси ермәни тәшкилатлары, лидерләр, әдәбијјат, инчәсәнәт вә дин хадимләри, һабелә ермәни диаспору вә лоббиси, мафијалары ермәни халгында тәлгин, күтләви психоз јолу илә түркләрә вә азәрбајчанлыларә кор дүшмәнчилик һиссини некрофилја дәрәчәсинәдәк күчләндирирләр. Түркләрин вә азәрбајчанлыларын антогонист (барышмаз) дүшмән кими нифрәт объекти сечилмәси әсассыз дејилдир. Түркләрин вә азәрбајчанлыларын тимсалында әбәди дүшмән сурәти јарадылма сына сәбәб, онларын «Бөјүк Ермәнистан» мүтләг идејасынын һәјата кечирилмәсинә манеә төрәтмәләридир.

Ермәни мүәллифләр һејәти түркләр вә азәрбајчанлыларә гаршы һәм халгына, һәм дә башга халгларда сонсуз кор нифрәт ојатмаг мәгсәдилә јалан, тарихи һадисә вә фактлары өзләринә сәрфәли шәкилдә јозмаг, өзләринин чинајәткар әмәлләрини башга етносларын ајагына јазмаг, олмазын бөһтан вә шајиәләрини јајырлар. Һәлә вахтилә Русијанын Ван вә Әрзурумдакы баш консулу Мајевски өз хатирәләриндә инчәликлә көстәрирди ки, чох касыб шәраитдә јашајан ермәни көрмүшәм,.. лакин о гәдәр мәһшур вә мәшум «Түрк вәһшилијинә» һеч јердә раст кәлмәмишәм,.. Дәфәләрлә өзүмә суал вермишәм: индики һалда тәле севимли бәндәси кими мән ағыр тәәсуратлардан һифз етмишдирми, јохса «Түрк вәһшилији», үмумијјәтлә, ујдурма, мифик, әфсанәви сәчијјә дашыјыр?

Инди исә мән белә бир әгидәјә кәлмишәм ки, вәһшилијә түркләр әсла гадир вә габил дејилләр, даһа чох Шәргин мәһз һәммин христианлары (ермәниләр нәзәрдә тутулур) гадирдирләр ки, бу вәһшиликләри ујдурмагда ус-талашыр, төрәдир, кәскинләшдирир вә сонрадан исә бу-налары түркләрин бојнуна атырлар. (Бах: Мајевски «Ру-

сијанын Ван вә Эрзурумдакы Баш консулу Мајевски-нин хатирәләри» Б. Шәрг—Гәрб, 1994. сәһ. 31).

Бәли, әсл һәгигәтдә исә вәһшилији, зүлмү төрәдән ер-мәниләр иди. Мисал олараг ермәниләрин 1918-чи ил Гарс бөлкәсиндәки дәһшәтли гәддарлыгларыны, зүлмүнү тәсвир етмәк чәтиндир.

3-чү орду команданы Веһиб Меймет паша тәрәфиндән Баш гәраркаһа јазылан мә'луматда ермәниләрин, түркләрин һамысыны јох етмәјә гәрар вердикләрини, башлары кәсилмиш, чәсәдләри парчаланмыш мүсәлман гадынларынын мүхтәлиф әзаларыны чох чиркин бир шәкилдә мурдарладыгларыны, силаһсыз, көмәксиз түрк халгыны јох етдикләрини, јандырдыгларыны, Сарыгамышда 500 түрк әскәрини, Ахалкәләкдә 10000 мүсәлманын өлдүрүлдүјүнү, Еривандакы 400 түрк кәндинин јандырылмасыны, Азәрбајчан мүсәлманларындан бир чохунун өлдүрүлдүјүнү, ушагларын кимсәсиз галдыгыны, мәһәлләләрин јерлә-јексан едилдијини, гәбристанлыг вә мәсчидләрин дағылдыгыны, халгын јемәк тапмадыгыны, ушагларын јолларда диләндијини, халгы мејданлара јыгыб башларыны балта илә кәсдикләрини, чәназәләрин дәфн едилмәдијини, буна көрә дә јолухучу хәстәликләрин јажылдыгыны, халгын чылпаг, ајагјалын, ач-сусуз, пәришан бир һалда олдуғуну, гәсәбәләрин һамысынын дағылдыгыны, далданачаг бир бина галмадыгыны ики јүз-ици јүз, үз јүз-үч јүз инсанын евләрә долдурулараг јандырылдыгыны, бу шәкилдә јандырылан инсанларын сајынын 10000-дән артыг олдуғуну, бу вәзијјәтин харичи журналистләр тәрәфиндән ејнилә тәсвир едилдији билдирилир. (Бах: Асланоғлу «Гарс шәһидләри вә Мейметчијимиз. Хәзәр журналы, 1990, № 3, сәһ. 67—68).

Даһа бир мисал Азәрбајчанын јахын тарихиндә 1918—1920-чи илләрдә ермәни вәһшилијиндән бир нечә нүмунәјә мүрачиәт едәк.

Бу лә'нәтә кәлмиш түркләри доғрајын, төкүн, дејиб әчаиб бир бағырты илә Бакыја көпәк сүрүсү кими долан «горхулу инсана бәнзәрләр», «вәһши тајфа» (тәдгигатчыларын ермәниләр һаггында рә'јләри беләдир) кишиләри ајагларындан асыб гојун кими шаггалајыр, көрпәләри, гочалары сүнкүдән, гылынчдан кечирирләр. һамилә гадынларын дөшләрини кәсир, балыг кими гарныны јарыр, дүнјаја кәлмәмиш күнаһсыз баласыны ана бәтниндән вәһшичәсинә дартыб туллајырдылар. Гыз кәлинләримизин, ана-бачыларымызын намусуну ләкәләјирдиләр.

С. Шаумјанын, А. Микојанын, Т. Әмирјанын, ганичән Андроникин, Дронун, Теванын башчылыгы илә кенисод әмәлијјаты.

— Јери кәлмишкән С. Шаумјанын үздә болшевик кими маскаланмасынын, кизлиндә исә дашнаг Андрониклә әлагәләрини вә јахуд ону халг гәһрәманы кими тәгдим етмәсини сүбут едән бир сәнәдә диггәт јетирәк,

С. Г. Шаумјанын Андроникә радио-телеграмы,

РАДИОТЕЛЕГРАМ.

Чулфа, халг рәһбәри Андроникә!

Сизин 574 нөмрәли телеграмынызы алдым. Бүтүн мәтнин Москваја хәбәр вердим. Өз тәрәфимдән Сизи халг гәһрәманы кими саламлајырам. Әкәр чәнаб Качазнуни вә башгалары бизә охшасајдылар, ермәни кәндлиләри индики фачиәјә дүчар олмаздылар. Түрк сүнкүсүндән вә милли рәһбәрләрин хәјанәтиндән әзаб чәкән бүтүн икид дөјүшчүләрә салам јетирин. Чәтинликләрә бахмајараг мән сизин ингилаб бајрағынызы әјмәмәјә чағырырам.

— Рус һакимијјәтинин көмәјилә Бақы пролетариаты Күрдәмир вә Ағсу истигамәтләриндә түрк-бәј дәстәләринә гаршы гәһрәмәнчасына мүһарибә апарыр. Биз түркләрә, ханлара, бәјләрә, күрчү кнјазларына вә ермәни буржуазијасына галиб кәләндән сонра, бүтүн Закафгазијанын бирләшмиш кәндлиләри вә фәһләләри өз үмуми гурултајында совет һакимијјәти гурачаг вә јенидән бөјүк Русија республикасы илә бирләшәчәкдир.

— Сизә аз да олса көмәк имканы үчүн шад олардым. Бәлкә әлагә үчүн сиз бир јол тапасыныз.

— Гафгазын сәләһијјәтли комиссары вә Бақы халг комиссары Шурасынын сәдри:

С. Шаумјан,

«Бакински работчи», № 138, 18 ијул 1918-чи ил.

— Г. Чичерин исә Андраники Антанта акенти адландырыр. Бу ифадә 1918-чи илдә Гафгаза дахил олан мүттәфиғләрин ермәниләрә һимајәдарлыг көстәрмәсиндән сонра мејдана чыхыр.

— Дикәр бир факт, 1920-чи илләрдә ермәниләрин Азәрбајчанда төрәтдикләри ганлы минајәтләри өјрәнән фәвгәл'адә тәдгигат комиссијасы сәдринин әдлијјә назиринә тә'лим көрмүш ермәни әскәри пулемјотларын атәши алтында мүсәлманларын евләринә сохулур, сакинләри өлдүрүр, онлары хәнчәр вә сүнкү илә доғрајыр, ушаглары

јанан евләрини ичинә атыр, 3—4 күнлүк көрпәләри сүн-
күләрини учуна кечирирләр.

Мүсәлман гадынларыны өлдүрүб үстләрини торпагла
өртүрләр. Сонра тәкчә бир јердән гулаглары кәсилмиш,
гарынлары јыртылмыш гадынын мејиди тапылмышдыр.
Сәнәддә дејилир: «Гәтләр заманы ермәниләр нә чинсә,
нә дә јаша әһәмијјәт вермишләр. Мәсәлән, һачы Әмир
Әлијевин евинә сохулараг ону—80 јашлы гочаны, 60—70
јашлы арвадлары өлдүрүб, 3 јашлы ушағы доғрамыш вә
25 јашлы кәлини дири-дири дивара мисмарламышлар».

Ермәнистанда азәрбајчанлы әһалисинә гаршы даш-
накларын вәһши һәрәкәтләри өзләринин дили илә тәсвир
едилирди: «Мән Басаркечәрдә һеч кимә фәрг гојмадан
түрк әһалисини мәнв етдим. Бә'зи вахт күлләјә һејфим
кәлир. Бу ишләрә гаршы ән јахшы васитә дөјүшдән сон-
ра бүтүн сағ галанлары бир јерә јығмаг, онларын һамысы-
ны бир гујуја долдурмаг вә јухарыдан ағыр дашларла
басдырмаг лазымдыр ки, онларын һеч бири дүнја ишығы
көрмәсинләр, Мән белә дә етдим: «Бүтүн киши, гадын вә
ушаглары бир јерә јығдым вә онлары өлдүрдүм. Онлары
гујуја туллајараг үзәрини дашларла өртдүм». (Истори-
чески записки—М. 1938. с. 101).

Әсрин әввәлләриндә Зәнкәзурда төрәдилән вәһшилик-
ләрдән ән дәһшәтлиси Тат гырғыныдыр. Бу ганлы һади-
сәдә дашнаклар әһалинин бир һиссәсини бөјүк каһалара
долдуруб ағзында кәрмәдән очаг галајыблар. Онлары
түстүдә боғуб, одда јандырыблар. Бир дәстә әсири За-
бух кәндинә кәтирдикләри заман јолда ермәни дығалар
бир күрзәни ағачла көтүрүб голлары бағлы кишинин үс-
түнә атырлар. Илан дәрһал кишинин бојнуна доланыб
үз-көзүнү кәмирир. Сонра гулағыны ағзына алыр. Киши
бир гәдәр кетдикдән сонра һушуну итириб јерә јыхылыр.
Дашнаклар кишинин өлдүјүнү күман едиб, башына, кү-
рәјинә, бир нечә даш салыб кедирләр. Әсир көтүрдүкләри
гадын вә гызларын әввәл сачларыны кәсдириб чаты то-
хутдурурлар, онлара ағласығмаз ишкәнчәләр вериб, чыл-
паг-чылпаг ағачлардан асырлар.

Вәһши дашнак ордусуна хидмәт едән бир ермәни һә-
киминин көстәришилә сағлам көрүнән киши вә гадын-
ларын башларыны кәсиб ганларыны ајрыча габлара јы-
ғырлармыш. 70 ушағын гарнына сүнкү сохуб јол боју
ишарә дашлары кими дүзүрләр. Патрона гәнаәт етмәк
мәгсәдилә адамларын башларыны дашларын үстүнә гојуб
күрзләрлә әзәрәк Забух чајына төкүрләрмиш. Гәдим ја-

зылы ағыр бир дашы Ермәнистана апармаг үчүн 20 нәфәр тат кишини арабаја гошурлар. Хумар адлы тат көзәлини Андроникин чадырына апараркән сәрт дөнкә дејилән јердән гыз гәфләтән јердән дашы чәлд көтүрәрәк башына вуруб, өзүнү өлдүрүр. Хумарын гардашы Ибраһими голу бағлы итләрин габағына атараг, гудузлара парчалатдырыр, сонра ағача бағлајараг синәсинә бычаг атырлар. (С. Елоғлу Зәнкәзур һадисәләри. Б, 1992, сәһ. 7).

Мүасир ермәни—Азәрбајчан мұнагишәсиндә дә ермәни неокрофилјасына аид (неокрофил гатилин әсас мәгсәди кимисә өлдүрмәк дејил, өлүнүн парча-парча едилмәси, мејиди үзәриндә ишкәнчә әмәлијјатлары апармагдан «һәзз алмагдыр») чохсајлы фактлары мисал көстәрмәк олар.

Бир факта мұрачиәт едәк. 1992-чи ил декабрын 10-да күчлү ағыр техниканын көмәји илә голларында гырмызы, башларында гара олан ермәни ордусу «кобра» дәстәсинин әскәрләри Зәнкилан рајонуна һүчум етмиш, мәлум вәһшиликләр төрәтмишләр. Онлар мұһарибә әлили олан гоча бир кишини өлдүрмәклә кифајәтләнмәмиш, онун башыны кәсиб вә ода атыб јандырмышлар. Бир гадыны исә өлдүрдүкдән сонра мејидин 20 јердән бычагладоғрамыш вә дешик-дешик етмишләр.

Бу гәддарлыг вә вәһшилик тарихән тәкрар олунандавраныш нормасына чевриләрәк етник хүсусијјәт дашыјыр. Кечән әсрин ахырларында вә ХХ әсрин әввәлләриндә күрдләрин вә түркләрин башына кәтирән фачиә вә мүсәбәтләрин үмуми охшарлығы дедикләримизә әјани сүбүтдур.

Инсанда некрафил тәбиәтин тәзаһүрү бирдән-бирә тәсадүфи олмајыб, тәдричи просесидир. Кичик јашларындан ушагларда «дүшмән образы» јаратмагла кин, әдавәт тохумлары сәпәрәк, бу дүшмәнчилији шүүрларда һәкк етдириб, мөһкәмләндирирләр. Аиләләрдә дә ушаглары бу руһда тәрбијә едирләр. Бармағы илә азәрбајчанлыны көстәрәрәк көрпәјә тәлгин едирләр ки, бизим дүшмәнимиз—түркдур. Јереванда чыхан сатирик «Вазми» (Кирпи) журналы да «Бизим дүшмәнимиз һарададыр? Тап вә бах» имзалы карикатураны дәрч етмәклә буну әјани сурәтдә нүмајиш етдирмишдир. Шәкили 180 дәрәчә чевирдикчә, орада Шәрг мүсәлманларынын ән'әнәви кәјиминдә гочанын фигуру ајдын нәзәрә чарпыр. («Возми», № 8, 1988 рәссам Јаралјан).

Ермәни «зијалылары» азәрбајчанлыларә дәрин ниф-

рәт руһунда бүтөв бир нәсил јетишдирмәкдә мәгсәдләрини белә ачыглајыр: «Биз ушагларымыза өјрәдирик ки, Вәтәни севсинләр, баша дүшсүнләр ки, бу бәдбәхтлији бизим торпаглара азәрбајчанлылар кәтирибләр. Биз истәјирик ки, ушагларымызын ушаглары да онлары мәчбур етсәләр белә, буну унутмасынлар». «Учительская газета» 7 декабр 1989-чу ил).

Нечә дә унутмадылар. Инди исә биз Ермәнистанын торпагларымыздакы ишғалчылыг мүһарибәсиндә бу нәслин вәһшилијинин бәһрәләрини дадырыг.

«Ермәни хәстәлијинә» дүчар олмуш ермәни мүәллифләри вә журналистләринин дә психолокијасында некрофилја даһа тәһлүкәли тәрздә өзүнү бүрузә верир. Белә ки, онлар ермәниләрин эзабла өлдүрүлдүкләри, бурнуну, гулагларыны, дилини, голларыны, гычларыны кәсдикләри, көзләрини чыхартдыглары, дири-дири јандырдыглары азәрбајчанлы мејидләри чәкир вә буну дүнја ичтимаијјәтинә азәрбајчанлыларын әмәләри кими гәләмә вермәклә өз вәһшиликләрини өрт-басдыр едир, өз рәгибләринин олмајан вәһшиликләри барәсиндә гондарма тәблиғаты бејнәлхалг аренада јажырлар. Бунунла да һәм дүнјада, һәм дә өз халгында гисасчылыг, дүшмәнчилик һиссини даһа да шиддәтләндирирләр.

Һәлә вахтилә Мајевски бу сахта тәблиғат һаггында јазырды: «Һәгигәт она көрә јохдур ки, ермәни мүәллифләри һәмин һәгигәтдән диггәтлә, дүшүнүлмүш шәкилдә сәјлә гачырлар. Онларда һәр шеј фактларын шиширдилмәси әсасында гурулмушдур. Онлар бүтүн фәалијјәти ујдурмалар, ағласығмаз, көрүлмәмиш, һәлә ешидилмәмиш гәддарлыглар ујдурмаға әсасланмышдылар ки, башгаларында ермәниләрә рәғбәт, түркләрә исә нифрәт һисси јарансын. Лакин бүтүн бунлар ермәниләрә гаршы мараг вә рәғбәт әвәзинә, јалныз нифрәт һисси доғурур». (Бах: Мајевски Русијанын Ван вә Эрзурумдакы Баш консулу Мајевскинин хатирәләри. Б., «Шәрг-Гәрб», 1994, сәһ. 27).

1988-чи ил февралында баш вермиш Сумгајыт фачиәси ермәни даирәләри тәрәфиндән әввәлчәдән планлашдырылараг сенариси тәртиб едилмишди. Һадисәнин башланмасына бир нечә саат галмыш ермәни теле вә фоторепартјорлары мәхфи олараг шәһәрә дахил олараг мәгам көзләмишдиләр. Илк чинајәти дә өзүнү азәрбајчанлы кими гәләмә верәрәк Григорјан адлы бириси төрәтмишдир.

Ертәси күн Степанакерт шәһәриндә Сумгајыт кеносидинин «гурбанларына» эввэлчәдән јонулмуш абидә учалдылмышдыр.

Бу фактларын мүгајисәсиндән белә мә'лум олур ки, ермәни хәстәлијинин мәһсулу олан ермәни некрофилјасы ваһид хүсуси механизмә маликдир. Ермәни вәһшилијинин ганлы тарихини сәһифәләдикчә мејдана белә бир суал чыхыр ки, ахы нә үчүн ермәни халгынын нүмајәндәләри түркләри вә азәрбајчанлылары сөзлә ифадә олунмајан ишкәнчә илә өлдүрүрләр? Нормал инсанын бу зүмләри етмәси гејри-мүмкүндүр. Демәк бу һамысы гејри-нормал һалын нәтичәсидир. «Ермәни хәстәлији» һәр бир тарихи дөнүмләрдә кет-кедә инсанлара ағласығмаз јаралар вуруб. Хүсусилә мүасир ермәни-Азәрбајчан конфликтиндә «ермәни хәстәлијинин» руһи-әсәб формасы даһа кәскин шәкилдә өзүнү көстәриб. Јазычы А. Адамович ермәни зүлмүнү ифадә едән бир факт һаггында јазыр: «Инди бу күн» гајнар нөгтәләрдә» нәләр баш вердијини ешитдикчә дәһшәтә кәлирсән вә гејри-ихтијари сорушурам: даһа һансы чүр. фачиә ола биләр? Мән «Известијада» охудум ки, гајнар нөгтәләрдә дүшмәнләрин» (һәтта ушагларын белә) башынын дәриси сојулур, кәлләси парчаланыр, дири-дири бејинләри чыхарылыр»... Хочалы фачиәси бу дејиләнләри олдуғу кими тәсдиг етди.

«Ермәни хәстәлији» бир тәк бунунла мәһдудлашмајыб башга фантастик мө'чүзәләр шәклиндәдә үзә чыхыр. Бу мә'нада Москвада чыхан «Армјански вестник» гәзети 1990-чы ил 10 октјабр тарихли нөмрәсиндә јазылмышдыр:—Фәһлә Анонд Шаһримјан август ајында 7-дә өз саһәсини сувараркән сәмада учан илан она јахынлашмышдыр. Сонра орадан бир адам чыхмыш вә өзүнү тәгдим етмишдир ки, 9-чу галактиканын сакинидир. Гәзетин јаздығына көрә 9-чу галактиканын сакини Анондиә ермәни дилиндә һал-әһвал тутмуш вә сонра исә демишдир: «Билирсинизми: «Шуша халис ермәни шәһәри олмушдур вә јенидән ермәни шәһәринә чевириләчәк».

Белә чыхыр ки, 9-чу галактикада да ермәниләр јашајыр. «Көј ермәниләри» дә Гарабағ проблеми илә мәшгулдур.

«Ермәни хәстәлији» сахта мүәллифләрин үјдүрма тарихләрин дә даһа ајдын көстәрир. Јазычы М. Шакинјан «ермәниләр христиан сивилизасијасынын варисләридир» иддиасыны едәрәк јазыр: «Мәнә белә кәлир ки, (бу әл-

бәттә, инкардилмәздир) — эн гәдим христиан сивилизациясы халгы олан ермәни халгында милли тип вә характерин инкишафында вә тәшәккүлүндә кәсилмә, фасилә баш вермәмишдир. Мәнә белә кәлир ки, Гомер дөврүнүн классик мисирлиси илә мүасир әрәб арасында үмуми чәһәт аздыр. Өзүнүн гәдим эпосу дөврүнүн, өзүнүн јазылы әдәбијјатынын христианлыға гәдәрки дөврүн гијмәтли парчаларынын олдуғу бешинчи гызыл әсринин ермәни-синин типин... өз характерик хүсусијјәтинин мә'нәви мајасына көрә онун мә'нәви вә физики маһијјәтинин мәишәт-дә вә јарадычылығда мејлләрдә тәзаһүр етмәсинә көрә әввәлләр мөвчуд олмуш халг типин илә әлагә кәсилмәдән онунла мүһүм фәрг олмадан санки, өзүнүн тарихи инкишафыны давам етдирир», (Бах: М. Шакинјан «Тарих-дә мүһүм һадисә Ермәнистанын Русијанын тәркибинә дахил олмасынын 150 иллијинә даир «Литературная газета» 1978-чи ил 13 сентјабр) Архитектор Икртејан исә демишдир: «Ермәниләр Авропа христиан архитектурасынын әсасыны гојмушлар. Александр Дума исә јазмышдыр ки, ермәниләрин фикринчә, куја јер үзүндә чән-нәт Ермәнистанда олмушдур.

И. Чавчавадзе ермәни хәстәлијинин әламәти олан өзүнәвүрғунлуғу вә башга халгларын тарихини, мәдәнијјәтинин тәһгир етмәк, алдатмағ кими һаллары белә ифадә етмишдир: «Һарада, һансы вратсиләрлә (ермәни дилиндә күрчү демәкдир) далдаланмышларса, олса-олса беш-он пәјәлик әрази тутмушлар, о да куја ермәниләрин мәрһәмәтиндән. Вратсиләр халг адланмаға лајиг дејилләр, чүнки куја нәсилләри кәсилмәкдәдир, һәтта белә олсајды да, онлар вәзијјәтләрини баша дүшә биләчәк ағыл саһибини дејилләр.

Аллаһ-таала онлара тичарәт бачарығы әта етмишдир; арабачылығдан вә чарвадарлығдан башга һеч бир ишә јарамырлар, чәми бир нечә пәјәлик торпағдан әмәлли-башлы истифадә едә билмирләр вә нә гәдәр күлүнч олса да, ону тәмтәрагла Күрчүстан адландырырлар. Ахы нечә истифадә едә биләрләр ки, онларда бачарығ, нә савад, нә билик, нә һәвәс вардыр, нәдә, һеч олмаса, Аллаһ-тааланын бујурдуғу вә тарихин һөкмү илә јалныз бүтүн Јахын Шәрғи дејил, узағ, вәһши вә чаһил Асијаны да дирчәлиб сәадәтә чатдырмаға борчлу олан ермәниләрдән өјрәнмәк, көрүб-көтүрмәк истәји».

Бир ермәни алимин мәчлисдә чыхыш едәрәк демишдир: ермәни ајағы дәјән јер «ермәни вәтәнидир», «Ер-

мәни вәтәниндән» ахан чај «ермәничә ахмалыдыр». Хабелә бурада битән күлләр, ермәничә битмәлидир. Һәтта бу јерләрин бүлбүлү дә, гарғасы да, чанавары да, иланы да, ермәниләрә мәнсублуғуну һисс етмәлидир.

Бәли, бу ермәни алимләри дүнјаја чар чәкирләр ки, бүсбүтүн тарих боју јашамадығы әразиләри зәбт етмәк вә орада мәскән салмаг куја кәлән сајыгламаны күчбәлә илә әсасландырмаг үчүн анчаг өзләринин кәшфи олан јоллардан истифадә едәрәк мәгсәдләринә наил ола билмирләр, онлар мәгсәдләринә чатмаг үчүн тәкчә ујдурмачылыг, сахтакарлыг, бошбоғазлыг, һәјасызлыгла мәһдудлашмајыб, тарихи абидәләри вә китабәләри силиб јох етмәк, башга халғларын тарихини, әдәбијјатыны, инчәсәнәтини бир сөzlә онун варлығыны әкс етдирән нә варса, ермәниләшдирмәклә өз адына чыхмаг кими ијрәнч-әчаиб үсуллардан мәһарәтлә истифадә едирләр. Ејни заманда онлар башга милләтдән олан әлалты зијалылары ермәнипәрәст мөвгејә тәһрик едирләр. Бир нечә фактлара мүрациәт едәк: Барон Бранбедс тәхәллүсү илә танынан рус јазычысы Сенковски һәлә 1838-чи илдә јазмышды: «...VI Вахтанга гәдәр күрчүләрин салнамәси јох иди, күрчүләрин өзләри исә миладын XII јүзиллијинәдәк мөвчуд дејилдир, иверләр ады алтында мүхтәлиф дағлы тајфалары мә'лум иди. Күр чајынын саһилиндә инди Тифлис јерләшән бүтүн әрази вә Күрчүстанын чох һиссәси әзәлдән ермәниләрин олмуш вә бурада ермәниләр, мидијалыларын, массакетләр вә ја түркләр һабелә албанларын бир нечә нәсли јашамышдыр». (Бах: «Библиотека для чтения; 1838-чи ил, сәһ. 151—158». Күрчүстанын тарихинә даир бә'зи шүбһәләр сәрләвһәли мәктублар).

Јухарыда гејд етдик ки, «ермәни хәстәлији» нә мүбтәлә оланларын 10—15 фаизи башга милләтләрин (јәһуди, рус, әрәб вә б.) нүмајәндәләринин пајына дүшүр. Бу фикир мүасир рус зијалыларынын тимсалында габарылығы илә үзә чыхыр. Белә ки, академик А. Сахаров (арвады Јелена-Бонер-Әлиханјанын тәһрики илә) һәлә 1975-чи илдә Нју-Јоркда нәшр етдирдији «Өлкә вә сүлһ һагында» китабында билдирди ки, ермәниләр Азәрбајчанда вә Күрчүстанда вәһши ирси ајры-сечкилик объектидирләр».

Јалан, өзү дә академик А. Сахаровун ач јаланы. Мәрһум академикин кәшфлији дүнја елми ичтимаијјәтинә јахшы бәләддир. Мәгсәдјөнлү шәкилдә кәләк чубуғуну идарә едән дрижору ахтармаг лазымдыр. Ермәни дри-

жорунун напасыны ойнаган академик Марр демишкэн, кралын чылпаг олдуғуну сөйләмәкдә өзүнә дә чәсарәт тапајды. О чәсарәти ки, рәһмәтлик Үзејир һачыбәјов белә дејирди: «Бизим адымызы вәһши гојурлар ки, кәсәндә десинләр, «вәһшинин башыны кәсдик». Ејнилә бу тип алимләр үчүн дејилиб.

Тарихи јаланла рус јазычысы А. И. Солженитсинин 1990-чы ил сентјабрын 18-дә «Комсомольская правда», сентјабрын 19-да исә «Литературная газета» гәзетләриндә дәрч олунмуш «Русијаны нечә гурмаг» адлы мәгаләсиндә өз әксини тапыр. Јазычы «ән јахын» сәрлөвһәли фәсилдә јазыр: «Беләчә Гарабағы да кәсиб Азәрбајчан үчүн ајырмышлар. Нә фәрги вар, кимә ајрылыр, о вахт советләрин сәмими досту Түркијәјә јарынмаг кәрәк иди.

Чәнаб Солженитсынның фикринчә һәгигәт беләдир: Бир нечә мәнтиги мұһакимәләрлә бу ситатын тарихи, фактла дабан-дабана зидд олдуғу ашкарланыр. Ахы әзәлдән Азәрбајчан мәмләкәтинин үрәји олан Гарабағы һансы дәвләт вә әразидә кәсиб Азәрбајчан үчүн ајырмышлар? Гарабағ әрази иддиасы илк олараг ермәниләр тәрәфиндән мејдана атылмышдыр. Өзү дә Гарабағын Азәрбајчанын тәркибиндән ајрылыб Ермәнистана бирләшмәси шәклиндә Гарабағ Ермәнистанын тарихи чоғрафијасына дахилдирсә, бәс онда, нијә ермәни сепаратчылары бу бөлкәнин Ермәнистана «миатсум» шүарыны бар-бар бағырырлар. Елмин гызыл ганунуну јадымыза салаг тарихи јалан мәлүматларла вә биртәрәfli нөгтеји-нәзәрдән дејил, тәкзибедилмәз објектив фактларла вә дәлиләрлә өјрәнмәк тарихи аксиомадыр.

Ејнилә ермәни мұәлифләринин дедијинә көрә, куја Дағлыг Гарабағ 1921-чи илдә Ермәнистанын тәркибиндән чыхарылыб Азәрбајчана верилмишдир. Сахтакарлыгла чыхыш едән А. Р. Сахаров 1988-чи илин мартын 23-дә М. С. Гарбачова јаздығы мәктубунда көстәрирди ки, «Исторический вая област Нагорный Карабах (Арґах) являлас частью Нагорный Карабах было присоединена к Азербайджанской ССР в 1923 году».

Бу тарихи сахтакарлыға ермәни алимләринин зујутутаны Г. Сторовојтова вә З. Балајан кимиләри һәгигәт дону кејдириб дүнјаја чар чәкдиләр. Ејни заманда 1988-чи илдә Ермәнистан ЕА-нын 19 академик вә елмләр докторунун тәртиб етдији «Дағлыг Гарабағ тарихи арајыш» китабы Дағлыг Гарабағын Ермәнистана бирләшмәсинә ујдурма тарихи дәстәклә һагг газандырмаг мәгсәди кү-

дүрдү. Бизим алимләримиз (бир-ики мұәллифләр истисна олмагла) исә вахтында тарихи јаланлары вә һоггабазлыглары елми-тарихи фактларла чаваб вермәдији үчүн дунја елми ичтимаијјәти идеја рәғибинин чәһһәханасы тәрәфиндә иди. Бир факты да гејд едим ки, һәлә Јереваанда 1988-чи илдә јүксәк полиграфик тәртибатла Шаген Мкртчјанын «Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха» чапдан чыхмыш әсәринә гаршы дунја ичтимаи фикрини гане едә биләчәк фундаментал монографија һазырланмамышдыр. (Бах: Ш. Мкртчјан, «Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха». Ереван «Айаст» 1988).

Бу кими һаллар ермәни мұәллифләринә имкан вермишдир ки, сахта гејри-елми јолларла ичтимаијјәтдә јалныш тәсәввүр јаратсынлар. Үмидварам ки, кәнч алимләр бу бошлуғу арадан галдырмагда өз төһвәләрини ләјигинчә верәчәкләр.

Истәкли охучу! Бу мәсәләләри арашдыраркән әсас ме'јар тарихи фактлара, мө'тәбәр мүддәалара вә елми мүһакимәләрә истинад олмушдур. Чалышмышыг ки, милләтләрарасы мүнасибәтләрдәки тарихи мәсәләләрә мүнасибәтдә објектив вә гәрәзсиз олаг. Ахы һәгигәти аш-кара чыхармаг елмин башлыча мәгсәдидир. Әсл елми һү-нәр исә бу аксиому кәрчәкләшдирмәкдир. Каш ермәни алимләри дә буна риаят едәјдиләр. Әфеуслар олсун ки, ермәни мүәллифләринин гәјәси јалныз вә јалныз тарихи јаландыр.

Бәс елә исә Ј. Моритс демишкән: «Нә үчүн һәгигәт мә'насызчасына мәһв олур, јалан исә јашајыр?».

Биз исә бу әсәрдә һәгигәтин мә'насызчасына мәһв ол-масына, јаланын исә јашамасына гаршы олараг тарихи һәгигәти мүдафиә етмишик. Бу тарихи арашдырма өз нөвбәсиндә Азәрбајчан халгынын һагг-әдаләт мүбаризә-синә јардымчы оларса, өзүмү хошбәхт санарам. Чүнки мәним әгидәм милләтимә, вәтәнимә хидмәт етмәкдир.

МҮНДЭРИЧАТ

Кириш	3
<i>I Фэсил «БӨЛҮК ЕРМӘНИСТАН» ҺАГГЫНДА МИФ</i>	
1. «Бөжүк Ермәнистан»; ермәниләрин мәншәји вә антиаборикенлији	7
2. «Бөжүк Ермәнистан» иддиасынын тарихи көкү	27
<i>II Фэсил «БӨЛҮК ЕРМӘНИСТАН» ТАРИХИ БӨҮТАН ВӘ ЕРМӘНИ ХӘСТӘЛИЈИ</i>	
1. Албан христиан абидәләри вә албан католикослуғу	44
2. Ермәни тәчавүзкарлығы вә «тарихи миф» јараданлар	56
3. Ермәни хәстәлији вә ифрат вәһшилик	64
Нәтичә	77

Азәрбајҹан Республикасы
Мәтбуат вә
Информасија Назирлији
Тарафи тәһририят
Бакы шәһ. 529-чу мәһәллә
3-чү мәртәбә 2000

Үзгәчләнмәгә верилмиш 20.04.2000. Чапа имзаланмиш
07.08.2000. Нәшрин форматы 84×108¹/₃₂. Әдәби гарни-
тур. Оффет кагызы № 1. Шәрти чап вәрәғи 4,2. Сифа-
риш № 111.

Тиражы 500. Гијмәти мүгавилә илә.
«Шуша» нәшријаты. Бакы шәһ., 529-чу мәһәллә
3-чү мәртәбә.

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә
Информасија Назирлији.

1 №-ли мәтбәә: Бакы шәһ., Ә. Бајрамов күч, 3.

Nizami Məmmədov

ERMƏNİ TƏÇAVÜZÜ VƏ
TARIXİ HƏQİQƏTLƏR

Bakı. «Şuşa» nəşriyyatı. 2000.

© Nizami Məmmədov. 2000. Bütün hüquqlar qorunur.
Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
tərəfindən dəstəklənən "Şuşa" nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir.
Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
tərəfindən dəstəklənən "Şuşa" nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir.
Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
tərəfindən dəstəklənən "Şuşa" nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmişdir.

